ISBN 9955-699-15-9. SENOVĖS BALTŲ KULTŪRA, 7. 2005

Ritimai – lietuviškas ritualo pavadinimas ir jo kilmė

Dainius Razauskas

Abstract: *The article deals with the rear Lithuanian term for ritual Ritimey (ritimai), in historical sources attested only once in 1723 but quite regular ir later times as usual word for 'rolling', in the sense of 'dancing roundelay' too. It derives ultimately from IE *er- / *r̥- 'move' (other hypotheses rejected), but as this root is proposed by some lingvists to form the basis for IE *ar- / *r̥- 'join, fasten, fit' (semantically cf. German fahren > fertig etc.) which produces the Latin rītus, Vedic ṛtá-, etc., these may be considered cognate. Much additional, cosmological first of all material for semantic affiliation of Lith. ritimai with the mentioned well known terms is presentet in the article.*

Įžanga

Vilniaus Jėzuitų dvasinės akademijos pastoracinės veiklos dienoraštyje 1723 m. minimos gyvulių aukojimo mirusiesiems apeigos:

Praeter ordinariam ubique per amplum MD Litvaniae tractum usitatam in populo plebeio superstitionem, qvam mortuos ad mensas vocant, pascuntque non semel tantum in annum sed et saepius, hoc anno inventa regio, qvae pro piaculo habet, defuncto patri bovem, matri vaccam, filio autem aut filiae patrumfamilias mortuae si vitulum nom mactet aut ovem. Hi ritus vulgo vocantur Ritimey, qui quamdiu peracti non fuerint pax nulla domi; dum

tamdiu illae dicuntur angulos oberrare defunctorum animae, donec cum superstiossimis ethnico olim populo consuetis saginetur ceremonijs (BRMŠ, IV, 118). Jurgio Lebedžio vertimas:

„Be įprastinių, visur po plačią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šalį pasklidusių tarp liaudies prietarų kviesti mirusius prie stalo ir juos vaišinti ne tik vieną kartą per metus, bet ir dažniau, šiais metais buvo rastas ir toks kraštas, kuriame kaip permaldavimo auka skiriama – mirus tėvui – jautis, motinai – karvė, o mirus šeimos sūnui ar dukteriai paprastai papjaunamas veršis ar avis. Šios apeigos žmonių vadinamos *Ritimey*; jie sako, kad tol nebūsią namams ramybės, kol nebūsią atlikti tie ritimai, nes tos mirusiųjų vėlės tol slankiojančios pakampiais, kol didžiai prietaringomis, kadaise pagonims įprastomis ceremonijomis jos nebūsiančios pasotintos" (Lebedys, 211).

Marcelino Ročkos ir Eugenijos Ulčinaitės šio teksto vertimas aiškiai remiasi J. Lebedžio vertimu (BRMŠ, IV, 123), o mums, siekiant didesnio tikslumo, bent jau rūpimąjį sakinį verta išsiversti pažodžiui, kad ir stiliaus sąskaita: *Hi ritus vulgo vocantur Ritimey, qui quamdiu peracti non fuerint pax nulla domi* – „Šis ritualas liaudies vadinamas *Ritimey*, kurie kol nebūsią atlikti, namams jokios ramybės".

Šiaip ar taip, vargu, ar galima abejoti visų vertėjų vieninga interpretacija, kad originaliame tekste vartojama sąvoka *Ritimey* – tai lietuvių kalbos daiktavardžio *ritimas* daugiskaita (akivaizdi ir iš originalo *peracti*) – *ritimai*. Šaltinio patikimumu irgi nėra pagrindo pernelyg abejoti: jame pateikiama nemažai iš kitų šaltinių žinomų duomenų, kaip rimtą šaltinį jį įvertino ir Norbertas Vėlius (BRMŠ, IV, 113–114). Pagaliau daiktavardis *ritimai* visai įprastas lietuvio ausiai, o kai kurie veiksmažodžio *risti* vediniai iki šiol tebevartojami įvairiems

tradiciniams šokių bei žaidimų rateliams pavadinti, taigi tebemena ritualinį elgesį. Vis dėlto tai, kad žodžiu *ritimai* pavadinamos aukojimo apeigos, tiesiogiai nebesusijusios su jokiais „rateliais", reikalauja paaiškinimo, kaip apskritai iš sąvokos „suktis ratu, risti(s)" išsirutuliojo abstrakti „ritualo" sąvoka. Toks, trumpai tariant, ir yra šio straipsnio tikslas.

Aiškinantis „ritualo" sąvokos semantinę raidą, pasirodo, gali būti paaiškintas ir pats tarptautinis žodis *ritualas*, kilęs iš lotynų kalbos žodžio *rītuālis* 'apeigų, apeiginis', tiksliau – pirminis lotyniškasis ritualo pavadinimas *rītus,-ūs*, taip pat kai kurie giminiški ritualą žymintys žodžiai kitose indoeuropiečių (ide.) kalbose, pirmiausia – vedų, arba senovės indų, *ṛtá-*. Siekdami iš anksto atskleisti kontekstą, kuriame rutuliojosi ritualo sąvokos šiose ir kai kuriose kitose ide. kalbose, šį straipsnį pradėsime tarsi nuo pabaigos, – būtent nuo s. i. *ṛtá-* ir lo. *rītus* kilmės bei semantinės motyvacijos aiškinimosi.

Negana to, pastarieji žodžiai gali būti susiję su nagrinėjamuoju lietuvių *ritimai* ne tik raidos panašumais, bet ir kilme – ide. veiksmažodžio šaknies **er-* / **ṛ-* 'judinti; judėti' pagrindu. Mat iš šios šaknies gali būti kildinama tiek ide. šaknis **ar-* / **ṛ-* '(su)jungti, (pri)taikyti', kuriai priskiriami minėtieji lo. ir s. i. ritualo pavadinimai, tiek lietuvių veiksmažodis *risti*. Iš esmės tai jau išaiškinta kalbininkų, o šiame straipsnyje tik primenama ir pabrėžiama.

Toliau, antrame straipsnio skyriuje, ši prielaida papildomai pagrindžiama atitinkamų tradicijų kosmologine medžiaga: pavyzdžiui, pažymint būdingą s. i. *ṛtá-* sąsają su dangaus kūnų, pirmiausia saulės, judėjimu ir, kita vertus, ne mažiau būdingą saulės *ritimąsi* lietuvių tautosakoje. Trečiame straipsnio skyriuje, pasitelkiant platų tipologinį kontekstą, pabrėžiama pirmykščio ritualo, kaip ėjimo ratu, tiesioginė sąsaja

su dangaus kūnų, pirmiausia saulės, „ėjimu" aplink dangaus skliautą. Ketvirtame skyriuje atkreipiamas dėmesys į lietuvių kalbos veiksmažodžio *risti* ir jo vedinių būdingą vartojimą tame kontekste, taip kartu paaiškinant ir šio veiksmažodžio šaknies lietuvišką ritualo pavadinimą *ritimai*, ir jo santykį su minėtais ritualo pavadinimais kitose ide. kalbose.

Lo. rītus, s. i. ṛtá- (ir kt.) kilmė, semantinė motyvacija ir santykis su lie. risti

Lotynų kalbos žodis *rītus,-ūs* 'religinė apeiga, tikybinė nuostata' remiasi ide. šaknimi **ar- / *ṛ- / *rēi-* '(su)jungti, sudėti, pritaikyti (fügen); tikti, pritikti, derėti (passen)', kuriai (įvairioms jos atmainoms) priskiriami tokie kitų ide. kalbų žodžiai kaip gr. *ἀραρίσκω* 'glaudžiai dedu; sutelkiu, sujungiu; sudedu, statau; pritaikau', *ἁρμόζω* 'sukalu, sutvirtinu, pritaikau, sudedu' kartu su *ἁρμονία* 'harmonija', go. *ga-raiþs* 'sutvarkytas, apibrėžtas, aiškus (angeordnet, bestimmt)', s. v. a. *rīm* 'eilė, seka, skaičius (Reihe, Reihenfolge, Zahl)', sl. **rędъ* (ru. *ряд*, le. *rząd* 'eilė, greta' bei kt.), **ob-rędъ* (ru. *обряд*, le. *obrządek, obrzęd* 'apeigos, ritualas' bei kt.), la. (kuršybė) *rinda* 'eilė, greta' bei s. la. *rist* (*riedu, ridu*) 'tvarkyti', *raids* 'parengtas, gatavas (bereit, fertig)', lie. *rindà* 'eilė; tvarkymas, prirengimas', taip pat *raidùs* 'aiškus, raiškus; lygus, stačias, nesusidraikęs; tinkamas, patogus' ir pan. (LKŽ XI, 50, dėl jo žr. toliau), taip pat *artùs* 'artimas', *artì* ir, be daugelio kitų nepaminėtų įvairių kalbų žodžių, s. i. *ṛtá-* 'pritaikytas, tinkamas (passend); teisingas, tikras (recht)' (Pokorny, 55–61)[1].

[1] Dar žr. Brückner, 373, 474; Fraenkel, 17, 687–688, 735; Frisk I, 128–129, 144–145; Karulis II, 123–124; Mayrhofer I, 48, 122; Walde, Hofmann II, 221, 437; Фасмер III, 108, 536; Черных II, 133–134 ir kt.

Pastarasis s. i. kalbos žodis, kaip daiktavardis, žymi vieną iš kertinių „Rigvedos“ sąvokų – pagrindinį Kosminį dėsnį, persmelkiantį ir tvarkantį visatą visais lygiais, pradedant dangaus kūnų judėjimu ir baigiant teisybe bei dora visuomenėje. Žymios vedų tyrinėtojos bei vertėjos į rusų kalbą Tatjanos Jelizarenkovos žodžiais, „‘Rigvedos’ arijo pasaulėvaizdžio centre – sąvoka, žymima žodžiu *ṛ̥tá-*“, kurio reikšmes autorė išrikiuoja taip: „dieviška tvarka, amžina tiesa; teisė; teisingumas; šventumas; tiesa, teisybė; pamaldus veiksmas; aukojimas“ (Елизаренкова, 34). Arba: „Visatos dėsnis, amžina dieviškoji tiesa, teisė, teisybė, šventumas, pamaldus darbas, aukojimas“ ir pan. (Ригведа I–IV, 513). M. Monier-Williamso apibrėžimu, tai – „nustatyta tvarka, dėsnis, taisyklė (ypač religinė); šventas ar pamaldus veiksmas ar paprotys, dieviški nuostatai, tikėjimas, dieviška tiesa; apskritai tiesa, teisingumas; priesaika, įžadas; aukojimas“, dar tiesiog „saulė“ ir kt.; pavyzdžiui, *ṛ̥te-jā́* reiškia ‘gimęs, atsiradęs, pagamintas aukojimo metu’ ir pan. (Monier-Williams, 223–224). Kaip aukojimas, Vladimiro Toporovo žodžiais, „kartu *ṛ̥tá-* žymi ir patį r i t u a l ą“ (Топоров 1988, 25)[2].

Tačiau kalbininkai skiria du formaliai sutampančius, t. y. homonimiškus būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvius: v i e n a s iš jų – tai minėtasis *ṛ̥tá-* ‘pritaikytas, tinkamas’ iš veiksmažodžio šaknies s. i. *ar-* / *ṛ̥-* ‘(su)jungti, sudėti, pritaikyti; tikti, pritikti, derėti’, atspindinčios ide. **ar-* / **ṛ̥-* ta pačia reikšme; o k i t a s – tai *ṛ̥tá-* ‘sujudintas, sužadintas’ iš veiksmažodžio šaknies s. i. *ar-* / *ṛ̥-* ‘judinti; judėti’, kuri remiasi ide. šaknimi **er-* / **ṛ̥-* ta pačia reikšme, tiksliau, Juliaus

[2] Visi išretinimai – mano (*D. R.*).

Pokorno apibrėžimu, reikšme 'sich in Bewegung setzen, erregen (auch seelisch, ärgern, reizen)', t. y. '(su)judinti, sužadinti (ir psichiškai sujaudinti, sudirginti)', taip pat 'in die Höhe bringen (Erhebung, hochwachsen)', t. y. 'kelti, didinti (pakilimas)' bei pan. Pastarajai ide. šakniai (jos atmainai **rĕi-*) priklauso, pavyzdžiui, tokie žodžiai kaip s. i. *riṇā́ti* 'teka, srūva', r. *ри́нуться* 'pulti, mestis, pasileisti' bei kt. (Pokorny, 326–332)[3].

Todėl žymaus XX a. pradžios vedologo Arthuro B. Keitho nuomone, minėtasis 'Kosminis dėsnis' bei 'ritualas' *ṛ̥tá-* gali būti siejamas ne tik su pirmąja, bet ir su pastarąja veiksmažodžio šaknimi (Keith, 83). O T. Jelizarenkova jo išvis nebeskiria nuo dalyvio *ṛ̥tá-* reikšme 'sujudintas, sužadintas', padaryto iš veiksmažodžio šaknies s. i. *ar-* / *ṛ̥-* 'judinti; judėti' (Ригведа I–IV, 513; Елизаренкова, 14). Būtent su šia šaknimi žodis siejamas ir tradicinės indų „etimologijos" traktate „Niruktoje", sk. 26 (Sarup, 36).

Kalbamą dviprasmybę specialiai vediškajam *ṛ̥tá-* skirtame darbe yra iš esmės išaiškinęs V. Toporovas. Kadangi tuo toliau grindžiamas šis straipsnis, pateiksime išsamią citatą: „Kalbėdami apie *ṛ̥tá-* bei jo indoeuropietiškuosius atitikmenis, tyrinėtojai paprastai remiasi šaknimi ide. **ar-*, aktualizuojančia tokias reikšmes kaip '(su)jungti, susieti, (pri)taikyti (vieną prie kito), (su)derinti' bei pan. Būtent tokios reikšmės postuluojamos indoeuropietiškajai **ar-* bei konkretiems jos vediniams, plg. gr. *ἀραρίσκω* 'glaudžiai dedu; sutelkiu, sujungiu; sudedu, statau; pritaikau'. Savo ruožtu atitinkamas reikšmes [...] liudija ir vedų *ṛ̥-* (*ar-*), plg. RV I. 142. 9; 164. 12, 14, 48; VI. 58. 2; IX. 86. 14, 39, 45; X. 82. 6; 170. 2.

[3] Dar žr. Fraenkel, 739; Mayrhofer III, 59–60; Monier-Williams, 223; Фасмер III, 484; Черных II, 115–116 ir kt.

Šios reikšmės iš tikrųjų paaiškina *r̥tá-* semantiką: *r̥tá-* žymi pasaulio tvarką, tai, kas organizuota, sujungta, tarpusavyje suderinta. Tačiau kartu reikia turėti galvoje bent dvi aplinkybes, gerokai sumenkinančias ką tik nusakyto ryšio tarp *r̥tá-* ir šios veiksmažodžio šaknies vertę. Dalykas tas, kad, visų pirma, minėtos reikšmės tesudaro mažumą vediškojo *r̥tá-* reikšmių aibėje, o antra, netgi šios reikšmės atitinkamų Rigvedos vietų atžvilgiu yra apibrėžtos nepakankamai gerai, nes lieka izoliuotos nuo pagrindinio reikšmių rato ('judinti, kelti, žadinti, eiti, siekti' ir pan.), vadinasi, praradusios ryšį su judėjimo idėja. Iš tikrųjų būtent ši idėja ir lemia didžiąją daugumą vedų *r̥-* (*ar-*) vartojimo atvejų: būtent 'išjudinami' yra debesys, dūmai, vėjas, bangos, vanduo, laivai, daina, balsas, rūstis, jėga, dievai, žmonės, pasauliai, ir būtent dinaminis veiksmažodžio aspektas sudaro jo semantinį nervą. Ir tik judėjimui krypstant į tam tikrą galutinį tikslą, jis gali virsti atitinkamu stoviu, darna, pritikimu, tvarka, t. y. reikštis jau kaip sustingęs judėjimas, pabrėžiant statiškąjį jo aspektą – plg. r. *подходить* 'eiti link, prie' (dinaminis aspektas) ir *подходить* 'tikti, derėti' (statinis aspektas)[4]. Todėl yra pagrindo manyti, kad i r k i t ų i n d o e u r o p i e č i ų k a l b ų atitikmenyse tebėra ankstesnės būklės pėdsakų, tebemenančių ryšį su judėjimo (iš visko sprendžiant, kryptingo, reguliaraus, valdomo judėjimo) idėja. Plg. gr. *αρτύνω* 'tvarkyti, rikiuotis' (taip pat 'pritaisyti, priderinti' bei pan.), *αρτάω*, jonėnų *αρτέω* 'karti, kabinti, pririšti' (plg. *ἄρσις* 'pakėlimas, pakilimas'); armėnų *yarem* 'aggiungere, coniungere [prijungti, sujungti]' ir net avest. *arānte* 'sie set-

[4] Pavyzdžiui, s. i. veiksmažodžio šaknies „r- (ar-) būdingi vartojimo pavyzdžiai žymi rato tvirtinimą ant ašies (tam tikras ypatingas judėjimas → fiksuota būsena) arba stipinų ratlankyje, plg. s. i. arā- 'rato stipinas' (: ar-)" (V. Toporovo pastaba išnašoje).

zen sich fest, bleiben stecken [jie susėda, sėdi susiglaudę, greta]', kurie mažų mažiausiai mena tokį judėjimą, kuris vyko prieš pereinant prie statiškos būklės (arba prieš pasiekiant rimties, nejudrumo būklę). [...] Padarius tokią prielaidą, tampa įmanoma sėkmingai paaiškinti kai kuriuos pastovius *ṛtá-* apimančius vaizdinius. Visų pirma verta prisiminti *ṛtá-* kaip ratus (Brihaspatis lipa 'į spindinčius *ṛtá-* ratus': *ā́... jyótiṣmantaṁ rátham ṛtásya tiṣṭhasi*, RV II. 23. 3) ir dievus kaip *ṛtá-* ratininkus, vadelėtojus (*rathír ṛtásya no bhava* 'būk mums *ṛtá-* ratininkas', kreipiamasi į Pušaną RV VI. 55. 1; plg. *rathír ṛtásya* apie Agnį, RV IV. 10. 2; apie Aditjus, RV VI. 51. 9; VII. 66. 12; VIII. 83. 3). Kadangi *ṛtá-* metaforiškai suprantamas kaip judėjimo priemonė, o dievai – kaip tie, kas veda, vairuoja bei valdo šį judėjimą, tai visam vaizdiniui tetrūksta kelio, kuriuo juda *ṛtá-*. Iš tikrųjų, formulė '*ṛtá-* takas' (*ṛtásya pathí, pánthā*) vedų himnuose yra vienas iš pastovių bei dažnų posakių" (Топоров 1981, 145–147).

Taigi V. Toporovas ne tik tarpusavyje susieja abi veiksmažodžių šaknis – s. i. *ar-* / *ṛ-* '(su)jungti, sudėti, pritaikyti; tikti, pritikti, derėti' ir s. i. *ar-* / *ṛ-* 'judinti; judėti', – bet pirmąją šaknį veda iš antrosios kaip pirmesnės, pirminės, kartu nedviprasmiškai pasisakydamas apie atitinkamą santykį indoeuropietišku lygiu, t. y. apie atitinkamą santykį tarp šaknų ide. **ar-* / **ṛ-* '(su)jungti, (pri)taikyti' ir t. t. ir ide. **er-* / **ṛ-* 'judinti; judėti'.

Vėliau autorius tiesiog postuluoja vieną ir tą pačią šaknį s. i. *ar-* / *ṛ-*, įgyjančią atitinkamai ir vienokias, ir kitokias reikšmes: daiktavardžio *ṛtá-* pagrindas yra, autoriaus žodžiais, „veiksmažodžio šaknis *ṛ-* (*ar-*), kilusi iš ide. **ar-* '(su)jungti, (pri)taikyti, (su)derinti, (su)sieti' (plg. gr. ἀραρίσκω 'sujungiu, sudedu, pritaikau'). Tačiau vedų *ṛtá-*,

be savo statiškojo aspekto, pasižymi ir dinaminiu – pasaulėkūra kaip kosminio dėsnio vystymasis, rutuliojimasis, kaip tolydus dėsnio rato (*rátha ṛtásya*) judėjimas. Šiuo pastaruoju aspektu *ṛtá-* motyvuoja t a p a t i šaknis *ṛ-* / *ar-* reikšmėmis 'judinti, kelti, žadinti, eiti, siekti' bei pan." (Топоров 1988, 26). O tai, suprantama, vėl neišvengiamai mena ir kalbamų ide. šaknų tapatybę.

Konstantinas Karulis, pavyzdžiui, irgi iš esmės pripažįsta pirminę šių ide. šaknų tapatybę ir priduria, kad s. i. *ṛtá-* reikšmės „pagrindas yra, – jo taikliu apibūdinimu, – j u d ė j i m a s, k u r i s j u n g i a, sieja, sutelkia, sudaro eilę, seką, tvarką" (Karulis II, 125).

Nesunku aptikti tokių semantinių sąsajų ir lietuvių kalboje. Prisimenant V. Toporovo minėtą ru. *подходить* 'eiti link, prie' ir 'tikti, derėti' pavyzdį, iškart reikia atkreipti dėmesį ir į veiksmažodžio *eĩti* reikšmę 'tikti, pritikti' (LKŽ II, 1075), ir juoba į priešdėlinius *pri-eĩti* 'einant prisiartinti (prie ko)' bei, kita vertus, 'prigulti, tikti, nepaliekant tarpo', pavyzdžiui, *Durys neprieina, žiemą reikės užkimšt* (Skiřsnemunė, Jurbarko r.); *Ta lenta labai gerai prieina prie anos* (Joniškẽlis, Pasvalio r.) bei pan. (LKŽ II, 1101); *su-eĩti* reikšme 'derintis, sutikti', pavyzdžiui, *Tie žodžiai gražiai sueina* (Veliuonà, Jurbarko r.); *Avelės nepardaviau – dviejais zlotais nesuvejau, tai parsivežiau namo* (Paringỹs, Ignalinos r.) bei pan. (LKŽ, II, 1103). Atitinkamai plg. *su-vèsti* reikšmę 'glaudžiai sušlieti, suleisti, sutaikyti', pavyzdžiui, *Suvesti skliautus* (iš tarpukario „Lietuvių rašomosios kalbos žodyno"); *Dangtis negražiai suvesta* (Švenčiónys); *Gražiai dangčius suvedė – jau tarpudangtin netekės* (Mielagė́nai, Ignalinos r.); reikšmę 's u d e r i n t i, dailiai ką padaryti', pavyzdžiui, *Norėjau suvest vidurį*

marškos [sutaikyti medžiagos abiejų gabalų raštą] *ir susiūt* (Alantà, Molėtų r.); *Dar reikia suvesti striūnas* [suderinti stygas] (Armõniškės, Varanavo r., Gardino sritis) – būtent pasiekti h a r m o n i j o s, gr. *ἁρμονία*, kaip tokios – ir t. t., ir pan. (LKŽ XVIII, 972). Šių pavyzdžių atodairoje (*prieiti* 'einant prisi-a r t i n t i' ir kt.) prieveiksmį *artí*, priskiriamą, kaip sakyta, šakniai ide. **ar-* '(su)jungti, (pri)taikyti ir t. t.', galima būtų susieti irgi su šaknimi ide. **er-* 'judinti; judėti'.

Pasakytina, kad ir minėtą lietuvių būdvardį *raidùs* 'aiškus, raiškus; lygus, stačias, nesusidraikęs; tinkamas, patogus' (ir s. la. *raids* 'parengtas, gatavas'?) Ernstas Fraenkelis siejo su lie. *riedė́ti* 'judėti sukantis, ristis; važiuoti; lašais kristi, byrėti; greitai sruventi, tekėti', dar 'slinkti, eiti (apie laiką, metus)' bei pan. (LKŽ XI, 550–551), o šį – būtent su šaknimi ide. **rēi-* 'tekėti', kuriai priklauso s. i. *riṇā́ti* 'teka, srūva'[5] ir kuri yra ne kas kita, kaip atmaina tos pačios ide. **er-* / **r̥-* 'judinti; judėti' (Pokorny, 326–332); panašiai go. *garaiþs* 'sutvarkytas, apibrėžtas, aiškus', tradiciškai priskiriamas šakniai ide. **ar-* '(su)jungti ir t. t.', Fraenkelio nuomone, vis dėlto gali būti susijęs ir su ta pačia ide. **rēi-*, kaip kad, pavyzdžiui, vokiečių *fertig* 'gatavas, paruoštas' yra susijęs su *fahren* 'vežti; važiuoti, vykti' (Fraenkel, 687–688)[6]. Taigi tą patį reikšmių santykį aptinkame lietuvių kalboje, ir būtent tarp žodžių, priskiriamų šaknims ide. **ar-* '(su)jungti ir t. t.' bei **er-* / **r̥-* 'judinti; judėti', taigi atspindinčių tą patį kilmės neapibrėžtumą, kurio būta vedų *r̥tá-* atveju.

Dėl tokio reikšmių santykio dar plg. lie. *rìsti* (*rìta, rìto*) 'stumti, judinti, sukant paviršiumi, ridenti; sukti ratu; judėti

[5] Žr. panašiai Karulis II, 100; Sabaliauskas 1994, 280; Фасмер III, 480.

[6] Simptomatiška, jog ir lie. *yrà* kilme galiausiai siejamas kaip tik arba su ide. **ar-* / **r-* '(su)jungti, (pri)taikyti ir t. t.', arba su ide. **er-* / **r-* 'judinti; judėti' (Каралюнас, 145–146).

sukantis, riedėti; lašais kristi, byrėti, tekėti', refl. 'vilnijant slinkti, judėti' bei pan., bet ir 'grėbti, r i t i n t i į k r ū v ą; voliojant d a r y t i, lipdyti', juoba *su-rísti* 's u s t u m t i į kurią nors vietą, sukant paviršiumi; v o l u o j a n t s u - s u k t i, s u l i p d y t i, suversti; suvynioti, suriesti'; taip pat *rìtinti* 'sukant aplink, stumti, ridenti', bet kartu ir 's u k - t i į r i t i n į', juoba *su-rìtinti* 's u s t u m t i, suridenti; sutraukti, s u s u k t i į gabužus, k r ū v e l e s; s u r u - t u l i o t i; suvynioti', pagaliau tiesiog 's u d ė t i' (LKŽ XI, 684–685, 693, 748–749, 751). Šie pavyzdžiai akivaizdžiai liudija V. Toporovo pastebėtą reikšmės perėjimą nuo tam tikro ypatingo judėjimo prie fiksuotos būsenos – būtent nuo *riedėjimo* prie atitinkamos jungties, susijungimo, sukibimo, su(si)dėjimo, glaudumo, kaip kad krūva, pluoštas, gniūžtė ar lipdinys, kurį jau galima apibūdinti būdvardžiu *raidùs*. Darsyk plg. šiuo atžvilgiu ir s. la. *rist* (*riedu, ridu*) 't v a r - k y t i', *raids* 'parengtas, gatavas'[7].

Ką tik paminėto lie. *rísti* kilmė kalbininkams šiaip jau atrodo gana neaiški ir yra susilaukusi bent trijų skirtingų hipotezių. E. Fraenkelis (kaip ir, pavyzdžiui, Carlas Darlingas Buckas) linkęs jį vesti iš šaknies ide. **u̯rei-* 'sukti, lenkti, vynioti, rišti (drehen, wenden, winden, binden)' ir sieti su s.ang. *wríðan* 'sukti, vynioti', tačiau nurodo ir kitas galimybes. Viena iš jų – tai Hermano Hirto pasiūlyta ir J. Pokorno įtvirtinta sąsaja su šaknimi ide. **reth-* 'bėgti, ristis', kuriai priklauso lie. *rãtas*, lo. *rota* 'ratas, ratai (vežimas)', s. i. *rátha-* 'ratai (dviratė važiuoklė)' bei kt., tačiau tokia sąsaja nepriimtina dėl šaknies vokalizmo (dėl balsių kaitos taisyklių), nes iš nurodytosios

[7] Čia galiausiai pridera ir dinamiško vystymosi, išsvystymo (lo. *e-volutio* 'išritimas, išvyniojimas') bei jo statiško, „tobulo" rezultato semantika.

šaknies niekaip negalima kildinti tokių su *rìsti* neatskiriamai susijusių veiksmažodžių kaip *riẽsti, rietéti* bei pan. Už tai šią sąsają kritikavo jau Kazimieras Būga, jai nepritaria ir K. Karulis, Vytautas Mažiulis bei Maksas Vasmeris, nors palaiko, pavyzdžiui, Aloisas Walde'as su J. B. Hofmannu, Tamazas Gamkrelidzė su Viačeslavu Ivanovu, Jaanas Puhvelas ir Algirdas Sabaliauskas (matyt, atsisakydami ryšio su *riẽsti, rietéti*). Mums šiuo atveju reikšmingiausia yra trečioji etimologija, kurią E. Fraenkelis priskiria P. Perssonui: tai lietuvių veiksmažodžių *riẽsti, rietéti, rìsti* sąsaja su s. i. *riṇā́ti* 'teka, srūva', vadinasi, su šaknimi ide. **rēi-* 'tekėti' ir galiausiai su ide. **er-* / **ṛ-* / **rēi-* 'judinti; judėti'. Šiai etimologijai, regis, pritaria – bent jau pristato ją pirmą iš visų suminėtųjų – ir K. Karulis[8].

Prieštaravimai šiai sąsajai, pirma, iš esmės tėra semantinio pobūdžio: abejojama galimybe šitaip paaiškinti veiksmažodžio *riẽsti* reikšmę, artimesnę reikšmei 'sukti, lenkti, vynioti' ir todėl tarsi nuteikiančią arba išvis atskirti *rìsti* nuo *riẽsti*, arba sieti jį su ide. **u̯rei-*. Tačiau plg. *su-rìsti* reikšme 'suriesti', *rìtinti* 'sukti į ritinį' ir pan. (žr. aukščiau). Antra, minėti prieštaravimai neatsižvelgia į daugybę tiesiog akinančių sutapimų bei atitikimų, sklandžiai paaiškinamų kaip tik lie. *rìsti* sąsaja su ide. **er-* / **ṛ-* / **rēi-* 'judinti; judėti' ir taip kartu ją įtikinamai patvirtinančių, keletą kurių toliau panagrinėsime. Būtent šiai ide. šakniai E. Fraenkelis, kaip ką tik sakyta, priskyrė veiksmažodžių *rietéti, rìstis* sinonimą *riedéti*.

---

[8] Dėl šios pastraipos duomenų žr. Buck, 665; Būga II, 258; Fraenkel, 703, 730; (iš dalies Karaliūnas, 52); Karulis II, 120–121, 125; Mažiulis II, 157; Pokorny, 866; Puhvel, 36; Sabaliauskas 1994, 285; Sabaliauskas 1990, 60; Walde, Hofmann II, 444; Гамкрелидзе, Иванов, 719; Фасмер III, 509. Paskutinę iš minėtų etimologijų palaiko bei tautosakos pavyzdžiais, kuriuos dar minėsime, paremia ir latvių tautosakininkė J. Kursytė (Kursīte, 206). Su veiksmažodžiu *rìsti* tokiu atveju galėtų būti bendrašaknis ir prieveiksmis *artì*, kurio atitinkamą semantinę motyvaciją žr. aukščiau.

Be to, V. Mažiulis ir minėtąją ide. *ret(h)-, kuriai priklauso lie. *rãtas*, galiausiai išveda iš tos pačios ide. *er- / *r̥- 'judinti; judėti' (tiesa, dėl *risti* pritardamas E. Fraenkelio nuomonei). Jo žodžiais, „ide. *ret(h)- 'bėgti, risti/ritinti' (tik be reikalo čia priskiriamas lie. *risti*, žr. Fraenkel, 703, 730), man rodos, yra determinatyvo *-et(h)- [:*-t(h)-] išplėstas verb. ide. *r̥- / *er- 'judėti, judinti' (dėl jo žr. Pokorny, 326)" (Mažiulis II, 157). Šakniai ide. *ret(h)- lie. *rìsti* tikrai priskiriamas be reikalo, tačiau jo ryšiui su pačia ide. *r̥- / *er- 'judėti, judinti' dėl to neiškyla jokių kliūčių (tokiu atveju jis liktų susijęs ir su šaknimi ide. *ret(h)-, tik netiesiogiai, būtent per abiejų bendrą pagrindą ide. *r̥- / *er- 'judėti, judinti').

V. Mažiulio mintį dėl *rãto* etimologijos, beje, pagrįstų ir tokie pavyzdžiai kaip, viena vertus, *rietéti* 'riedėti' bei 'greitai sruventi, tekėti', *rìsti* 'judėti sukantis, riedėti' bei 'lašais kristi, byrėti, tekėti' ir, antra vertus, lie. *ritìnis* reikšme 'tekinis, r a t a s, skridinys; apskritimas, r a t a s, ratilas' (LKŽ XI, 549–550, 583–584, 685, 746), la. *ritenis* 'r a t a s' bei pan., liudijantys tą pačią šaknį reikšmę 'ratas' duodant dar ir kitaip. Tipologiškai dar plg. lie. *tekéti* 'judėti srove kuria kryptimi, bėgti' bei pan. ir *tekìnis* 'r a t a s; ratlankis; ratilas, apskritimas' (LKŽ XV, 1104, 1124–1125).

Lie. *rìsti*, *rietéti* priskyrimas šakniai ide. *er- / *r̥- / *rēi- 'judinti; judėti' yra antroji šio straipsnio etimologinė prielaida, įgalinanti kalbamus veiksmažodžius bei jų vedinius susieti su s. i. *ṛtá-*, lo. *rītus* bei kt. žodžiais, tradiciškai priskiriamais šakniai ide. *ar- / *r̥- / *rēi- '(su)jungti' ir t. t.

Taigi, pirma, galimybė pačią šaknį ide. *ar- / *r̥- / *rēi- '(su)jungti' ir t. t. paaiškinti šaknies ide. *er- / *r̥-/ *rēi- 'judinti; judėti' pagrindu ir, antra, kildinimas iš pastarosios lie. *rìsti*, *rietéti* yra dvi kertinės šio straipsnio etimologinės

prielaidos. Toliau panagrinėsime keletą kosminės semantikos (t. y. susijųsių su dangaus kūnų „ritimusi") pavyzdžių, kurie, viena vertus, papildomai įtikinamai patvirtina aptartas etimologines prielaidas, o, antra vertus, atskleidžia, kaip iš pirminės 'ritimo(si)' reikšmės išsirutulioja ritualo sąvoka.

Kosminė „ritimo(si)" semantika

Visų pirma atkreipkime dėmesį į tai, kad s a u l ė yra r a t a s. „Vieni pirmųjų tarp žmogaus stebėtų geometriškai taisyklingų gamtinių pavidalų, – pasak etnokosmologo Jono Vaiškūno, – buvo Saulė ir Mėnulis. Jų apskritumas, kaip paprasta ir įsidėmėtina ypatybė, matyt, ir tapo seniausiu ir paprasčiausiu dangaus šviesulių simbolių atsiradimo pagrindu" (Vaiškūnas, 132). Dėl mėnulio plg. kad ir tokias lietuvių liaudies dainas: *Oi ta ta, aš ne mėnulis / Per dangų r i e t ė t, oi ta ta* (LT I, 242: Nr. 251); *Per vienus vartelius / Sauliulė teka, / Per kitus vartelius / Mėnesėlis r i e t a* (KR, 314: Nr. 94). Bet kadangi mėnulis apskritumą periodiškai praranda ir atgauna tik per pilnatį, tik ketvirtį viso laiko, tai pagrindinis „dangaus ratas" yra būtent saulė. Ratas kaip būdingas saulės simbolis jau nuo Vedų laikų žinomas Indijoje (pvz., „Rigvedoje" I. 121. 13; 175. 4; IV. 30. 4 ir kt.), saulę simbolizuojantį ratą, kaip ir Lietuvoje, čia iškeldavo ant karties, ir apskritai „negali būti jokių abejonių dėl sauliškos rato prigimties, o aptinkamas keltuose bei germanuose šis simbolis, matyt, liudija jį esant bendraindoeuropietišką" (Keith, 67). Antai s. isl. *rǫthull* 'saulė' yra giminiškas lietuviškajam *ratas*, ir reikšmė 'saulė' čia radosi būtent iš reikšmės 'ratas'[9].

[9] Žr. Mažiulis II, 157; Pokorny, 866; Sabaliauskas 1994, 285.

„Saulės ratą“ ant karties keldavo ir slavai; slavų folklore, pavyzdžiui, sakoma, jog *сонце колесом у гору идзець* ‘saulė kaip ratas (į kalną) kyla’; ir „remiantis šiais slavų duomenimis bei atitinkamais indoeuropietiškaisiais, patvirtinamais archeologinių liudijimų apie rato bei ratų vaidmenį indoeuropiečių saulės kulte, taip pat vaizduojamųjų menų, išlaikiusių šios simbolikos tradiciją, duomenimis, rekonstruojamas archajiškas saulės kaip r i e d a n č i o r a t o įvaizdis, atitinkamas ritualas bei frazeologizmai“ (Иванов, Топоров, 135). Iš slaviškų pavyzdžių dar verta paminėti: ukrainiečių *Колесом, колесом сонычко в гору йде* ‘Ratu, ratu saulelė (į kalną) kyla’; čekų *Jož to slonyčko kolém ide* ‘Jau saulelė ratu eina’; rusų *Солнце – это большое колесо* ‘Saulė – tai didelis ratas’; *солнце, закатившись за край неба, превращается в колесо и катиться всю ночь под землей* ‘saulė, užsiritusi už dangaus krašto, pavirsta ratu ir ritasi visą naktį po žeme’ ir t. t. (СД II, 534). Juoba kad toks saulės įvaizdis toli gražu neapsiriboja indoeuropiečiais: antai senųjų Meksikos actekų kalboje ‘riedanti saulė’ žymėta tuo pačiu ženklu *olin*, kuris reiškė ir apskritai ‘ritimąsi’, – šaknies *ol*, žyminčios ‘visa, kas apvalu, kas ritasi’, pavyzdžiui, ‘(ritualinių žaidimų) kamuolį, ritulį’ (Семека, 143).

Taigi saulė yra ratas, ir ne bet koks, o būtent riedantis. Riedančiam ratui saulė prilyginama „Rigvedoje“ VII. 63. 2: „Štai pateka jis, žmonių žadintojas, /.../ R i s d a m a s vis vieną ir tą patį r a t ą, / Traukiamą [žirgo] Etašos, įkinkyto ienose“ (Ригведа V–VIII, 238). Rusų mįslėse apie saulę sakoma: *Золотое яблочко по серебряному блюдечку к а т а е т с я* ‘Aukso obuolys sidabriniu dubeniu ritinėjasi’; *К а т и т с я шар вертлянский...* ‘Ritasi rutu-

lys vartulys...'; *Катится катушка...* 'Ritasi ritė...'; *Катилась кадушка, золотая кружка...* 'Riedėjo kubilėlis, aukso puodelis...' (Загадки, 21: Nr. 139–141, 143; žr. Волоцкая, 257); arba štai dainoje: *Перекатно красно солнышко / Закатилося за облачко* „Saulelė – gražusis/raudonasis riedulėlis / Užsirito už debesėlio" (РНПО, 218: Nr. 328); bylynoje: *А красно солнышко катится ко западу, / А ко западу красное, ко закату* „Gražioji/raudonoji saulelė jau ritasi vakaropi, / Vakaropi gražioji, saulėleidin" (РНПЭ, 63, 64); saulę būtent ritantis, kaip matyti pastarajame pavyzdyje, liudija ir pats saulėleidį žymintis rusų žodis *закат*, pažodžiui 'užsiritimas (už žemės krašto)'. V. Ivanovo žodžiais, „plačiai paplitusiame mitologiniame siužete apie saulės (pavasario) ir žiemos herojų kovą saulės herojus įsivaizduojamas kaip ratas, kuris ritasi nuo kalno ir užmuša savo priešininką" (MHM II, 664). Lietuvoje „per linamynį irgi žaidžiamas žaidimas *ratu riedėti*, aiškiai susijęs su saulės simbolika" (Vėlius, 162–163). Dainose saulė vadinama *ridulėla, riduolėla*: *Kas tar teka par dvarelį? / Saula ridulėla, / Saulala, Saulala, ridulėla*; arba: *Saula riduolėla, / Saulala* [3 k.] *riduolėla* ir pan. (Balys I, 26). Nes nuo seno ir lietuvių „mintyse saulė siejama su ratu. Lietuviai ją vadina ridolėle – riedančia saule", o latvių „saulės dainose randame priedainį [...] *rotā* (iš *rotāt* 'ristis')" (Gimbutienė, 14, 15). Ir ne tik priedainį, bet ir patį veiksmažodį, pavyzdžiui: *Ai, upīte olainīte, / Tavu greznu līkumiņu! / Visapkārt ievas zied, / Vidū saule rotājās*, var. *rotināja*, var. *ritināja* 'Ai, upele akmenuota, / Na ir grakštūs tavo vingiai! / Vis aplinkui ievos žydi, / Vidury saulė rituoja'; *Rotāj' saule, rotāj' bite / Pa garo sila malu, / Saule sienu kaitēdama, / Bite ziedus lasīdama* 'Ritas saulė, ritas bitė / Palei

aukštąjį šilelį, / Saulė šieną džiovindama, / Bitė žiedus rankiodama'[10]. Kitoje lietuvių liaudies dainoje *Teka saulelė kaip r i t u l ė l i s* (LT I, 549: Nr. 548). Minėtą indišką pavyzdį itin primena Kristijonas Donelaitis („Vasaros darbai" 49–51): *Vei! kaip vėl aukštyn saulelė kopti paliovė / Ir, aukščiaus savo žėrintį n u r i t u s i r a t ą, / Ant dangaus išgaidryto sėdėdama žaidžia* (Donelaitis, 41). Pasakojamosios tautosakos žodžiais, *...Jaučius kai ganydavom, žiūrėdavom, kaip saulė juostomis puošiasi, šokinėja ir r i t i n ė j a s i* (SV, 20); *Gaidžių giedojimas pažadina angelus, ir jie vėl ima r i t e n t i saulę*; arba štai mįslėje: *A t s i r i t a r i t i n y s per aukštus kalnus, per liepų kelmus – ir šmakšt į molio skylę* (Saulė) (cit. iš: Vaitkevičienė, 130, 142); arba vėl kitoje mįslėje: *Auksinis obuolėlis po žemę r i t i n ė j a* (Saulė) (cit. iš: Dundulienė 1988, 14). Plg. ištiktuką *riti* saulės riedėjimui žymėti, pvz.: *Saulala rūtela, / Riti riti vakaruose* (KR, 263: Nr. 33, užr. Barčių k., Lazdijų r.); *Saulele motule, riti riti vakaruosa...* (užr. Kapčiamiestyje, Lazdijų r.), taip pat posakį *saulė žeme ritinėjas* apie gražią dieną, o ypač veiksmažodžio *išsi-rìsti* reikšmę 'išnirti, pasirodyti (apie saulę, mėnulį)', *užsi-rìsti* reikšmę 'pakilti (apie saulę)', pvz.: *Saulaitė biskį užsiritusi* ir pan. (LKŽ XI, 688, 693, 732, 745).

Taigi iš ryto saulė atsirita, o vakare – nusirita. Vėl prisiminkime Donelaitį („Rudenio gėrybės" 1–2): *Ant saulelė vėl nuo mūs atstodama r i t a s / Irgi palikusi mus greita vakarop n u s i l e i d ž i a* (Donelaitis, 69). Dar plg. *ritúoti* reikšme

[10] BDS, Nr. 30951 ir 32566 var.; žr. Kursīte, 206.

La. *rotāt* galiausiai irgi, matyt, bus susijęs su lietuvių žodžiais *ratas, risti(s)*: K. Karulio nuomone, jis remiasi pirminės ide. šaknies **r-* / **er-* 'judėti, judinti' išplėtiniu **ereu-* (Karulis II, 130–131; žr. Pokorny, 331), o štai K. Būga bei J. Endzelynas veiksmažodžius *rotāt* 'būti apsukriu, suktis, šokuoti' bei rotāties 'žaisti (spielen), siausti, kultis, jáudytis' siejo tiesiog su la. *rats* 'ratas' (Būga II, 346; žr. Karulis II, 131).

'judėti, slinkti (apie dangaus kūnus)', pvz.: *Saulele motule, r i t u o k, r i t u o k v a k a r u o s e, gulk, gulk pataluose* (užr. Kapčiamiestyje, Lazdijų r.) (LKŽ XI, 759). Arba štai veiksmažodžio *rietéti* vartojimo pavyzdys: *V a k a r a s smagiai kaip r a t a s r i e t ė j o* (LKŽ XI, 584)[11]. Latvių kalboje *(no)rietēt* tiesiog reiškia 'nusileisti (apie saulę)', *riets* – '(saulės) nusileidimas, saulėleidis', o *rietumi* – 'vakarai' (kaip kad, prisiminkime, rusų *закáт* 'saulėleidis' iš *катúться* 'ristis'). Plg. dargi dainą (kalbamu atžvilgiu primenančią cituotas Donelaičio eilutes): *Sit kociņu pie kociņa, / Lai r i t S a u l e vakarā; / Lai r i t S a u l e vakarā / Aiz deviņām jūriņām* 'Daužyk lazdelę į lazdelę, / Tegu ritas saulė vakarop; / Tegu ritas saulė vakarop / Už devynių jūrų'[12]; taip pat: *Ne svētdienas nesvētīju, / Ne S a u l ī t i n o r i e t a m* 'Nei šventadienių švenčiau, / Nei saulytę leidžiantis [nusiritant]'; *Svētījiet, jaunas meitas, / Kamēr S a u l e n o r i e t ē j a...* 'Švęskit, jaunos mergužėlės, / Kolei Saulė leidžiasi [nusirita]...'; dargi apie mėnulį: *R i t ' r i t i, Mēnestiņ...* 'Riti riti, Mėnesėli...' (Šmitas, 31) ir pan.

Todėl visiškai natūralu yra su veiksmažodžiu *rìsti*, la. *rist*, kalbant apie saulės judėjimą dangaus skliautu, sieti daiktavardį *rýtas*, la. *rīts*, kaip tai daro K. Karulis (Karulis II, 125). O lie. *rýtas*, la. *rīts* tradiciškai priskiriami būtent šakniai ide. **rĕi-* 'tekėti' < ide. **er-* / **r̥-* 'judinti; judėti', kuriai priklauso ir tokie įvairių kalbų žodžiai kaip anglų *rise* 'pakilti, patekėti (apie saulę)', lo. *oriens* 'saulėtekis' bei 'rytai', *rīvus*

[11] Tai, beje, argumentas tai pačiai šakniai priskirti ir lie. *nu-, už-rendėti* 'nusileisti (apie saulę)' (pvz., Bretkūno „Biblijoje": *Te jis apsinakvojo, nesa saulė buvo nurendėjusi; Bet jam algą tai jau dieną ataduok, jeib saulė ant to neužrendėtų*, LKŽ XI, 443), kaip tai daro J. Pokornas (Pokorny, 329), taip ir neapsisprendus E. Fraenkeliui (Fraenkel, 718–719). Formos atžvilgiu plg. minėtus lie. *rindà*, sl. **(ob)rędъ* ir kt.

[12] TDz 54983, cituota iš: Kursīte, 119.

'srovė, upė', s. i. *riṇā́ti* 'teka, srūva', *rītí-* 'tėkmė, srovė, judėjimas', ru. *рекá* 'upė', keltų (galų) *Rēnos* 'Reinas' bei kt.[13] Tai iškalbingai patvirtina lie. *rìsti* ryšį su šaknimi ide. **er-* / **r̥-* / **rēi-* 'judinti; judėti (> tekėti)', kuria, kaip pradžioje matėme, remiasi ir s.i. *ṛtá-* reikšme 'sujudintas, sužadintas', ir galiausiai *ṛtá-* kaip 'Kosminis dėsnis' bei 'ritualas'. Savo ruožtu saulės kaip riedančio r a t o įvaizdis papildomai grindžia atitinkamą ide. **ret(h)-* 'bėgti, risti/ritinti' (> lie. *rãtas*, lo. *rota*, s.i. *rátha-* 'ratai' bei kt.) aiškinimą, išsakytą V. Mažiulio. Šiuo atžvilgiu atkreiptinas dėmesys ir į tokius akivaizdžiai *ryto*

[13] Buck, 42, 995, 669; Fraenkel, 738–740; Karulis II, 120–121, 125–126; Mayrhofer III, 59–60; Pokorny, 330–331; Sabaliauskas 1990, 161–162; Walde, Hofmann II, 222, 437–438; Фасмер III, 464; Черных II, 108.

Čia, beje, akivaizdžiai matome reikšmių 'judėti sukantis, ratu, ristis' ir 'tekėti, lietis' neatskiriamą vienybę, kurią jau galėjome pastebėti iš aukščiau išvardytų lie. *rìsti*, *rietėti* reikšmių. Šiuo atžvilgiu plg. ir lie. *tãkas* reikšmę 'dangaus kūnų judėjimo trajektorija', būdingai „Saulės takas" (LKŽ XV, 736). Todėl iš tikrųjų visai pagrįstai galima manyti, jog ir saulė teka ne tik kaip ritulėlis, ratas, bet ir kaip šviesos srautas, savotiška dangiškoji „šviesos upė", arba, atvirkščiai, spėlioti apie atitinkamą vandens „apvalumą". Antai, pasak J. Vaiškūno, „su dangaus šviesuliais pirmiausia galėjo būti siejami žibantys sferinio pavidalo objektai: vandens lašeliai, rasa, taip pat ovalūs vandens telkiniai ir kt. Dėl to galėjo atsirasti manymas, jog patys dangaus šviesuliai yra skystos vandeninės prigimties" (Vaiškūnas, 132, žr. 135). Šiaip ar taip, darsyk plg. *rìsti* 'lašais kristi, byrėti, tekėti' šalia ką tik minėtų saulės judėjimą žyminčių reikšmių, o toliau dar *rietėti* = tarm. 4 *rytėti* reikšmes 'judėti sukantis, ristis' bei 'greitai sruventi, tekėti' ir 2 *rytėti* 'aušti rytui'; arba vėlgi *ritúoti* reikšmes 'riedėti, ristis', 'judėti, slinkti (apie dangaus kūnus)' (žr. aukščiau: *Saulele motule, rituok, rituok vakaruose...*) bei 'tekėti, sruventi' ir rytúoti 'švisti rytui', pvz.: *Dar netekėjo šviesi saulelė, dar nesrytavo ankstas rytelis* (iš V. Krėvės užrašytų Dainavos krašto dainų) (LKŽ XI, 731–732, 759, 760). Plg. latvių dainos eilutes: *Ritēt rit rīta rasa / Pa ozola lapiņām* 'Riste ritasi ryto rasa / Ąžuolo lapais' (BDS, Nr. 4200); var. *Riti, riti, rīta rasa, / Pa ābeļu lapiņām* 'Riskis, riskis, ryto rasa, / Obelies lapeliais' ir pan. (Kursīte, 207). Be to, latvių kalboje esama dviejų formaliai vienodų veiksmažodžių *rietēt*, kurių vienas reiškia 'leistis (apie dangaus šviesulius)', o kitas – 'tvinkti, pritvinkti (apie tešmenį)', pvz.: *piens riet* 'tešmuo tvinksta' (LaLKŽ, 558), t. y. 'priteka pieno' (įdomu, jog senosiose tradicijose, tarp jų ir baltų, saulė neretai prilyginama karvei, pvz., lietuvių mįslėje apie aušrą: *Balta karvė užbliovė, visas tvoras išgriovė*). K. Karulio aiškinimu, vieno pirminio veiksmažodžio *rietēt* reikšmė išsišakojusi: pirma – 'tekėti', iš kurios radosi 'pritvinkti (tešmeniui)', o antra – 'leistis, nusileisti (apie saulę ir kitus dangaus kūnus)', ir „ši antroji reikšmė irgi išriedėjo iš senesnės 'ristis, tekėti, plūsti', kuri galėjo žymėti regimą saulės judėjimą ne tik vakare, bet visoje jos eigoje" (Karulis II, 121), kaip kad liudija lie. *rýtas*, la. *rīts* ir kiti minėti pavyzdžiai.

ir *rato* šaknis gretinančius lietuvių sutartinių priegiesmius kaip *Ei ryto rytėlio, / Ryto ratuto* ar *Ryto, rytelio, / Ryto ratilėliu, / Ryto ratilėliu* bei *Ryto, ryto, / Ryto ratilėliu, / Ryto ratilio* (KR, 243, 245: Nr. 7, 9) ir pan.

Vėliau pirmykštis saulės kaip riedančio rato įvaizdis įsikūnijo mitiniame Saulės dievybės ratų vaizdinyje. Jau garsiuosiuose hetitų himnuose Saulei į ją kreipiamasi: „Apvažiuoji ratuose / Keturias šalis pasaulio" (ЛУН, 108)[14]. Pasak V. Ivanovo, „bendras visoms ankstyvosioms indoeuropiečių tradicijoms (indoiranėnų, hetitų, graikų, germanų bei kt.) žirgais pakinkytų Saulės ratų vaizdinys (kartu su pačiais ratais) Eurazijos kultūrose paplito jau II tūkstm. pr. m. e." (MHM II, 664). „Tuo periodu įvairiose tradicijose, tiek indoeuropietiškos kilmės, tiek Artimųjų Rytų (kaip kad Egipto himnuose Saulei), plačiai paplinta vaizdinys apie Saulę, žirgais kinkytuose ratuose apkeliaujančią visas keturias pasaulio šalis. Šį mitologinį įvaizdį archeologai nustato esant gana vėlyvą (jau išradus ratų vežimą, į kurį kinkyti prijaukinti arkliai), tačiau jo pagrindą sudarantis saulės prilyginimas ratui priklauso kur kas ankstesnei epochai" (MHM II, 462). Savo ruožtu tarpinis arba sudėtinis „bendras indoeuropiečių tautoms yra vaizdinys apie Saulės dievą žirgais kinkytuose kovos ratuose, kuriame pati saulė vaizduojama būtent rato pavidalu" (MHM II, 666). Tai „ratas ratuose" arba „ratų ratas". Prisiminkime „Rigvedoje" (VII.63.2) minėtą ritamą „vis vieną ir tą patį ratą, / Traukiamą Etašos, įkinkyto ienose". Pasak Jono Balio cituojamo Leopoldo von Schröderio,

[14] Lietuviškas S. Gedos vertimas (SRP, 188), akivaizdžiai darytas iš rusų kalbos ir, ko gero, iš to paties leidinio, yra pernelyg laisvas ir netikslus, kad būtų galima juo remtis.

apskritai „seniausia [Saulės] įsivaizdavimo forma greičiausiai bus ratas, kurį žirgas traukia per dangų... Taip pat ir latvių-lietuvių Saulė yra ratais važiuojanti su žirgais... Iš viso įsivaizdavimą apie Saulės važiavimą ratais galime laikyti tipišku ariškoms tautoms" (Balys I, 29)[15]. Pvz., latvių dainoje: *Kas to teica, tas meloja, / Ka Saulīte kājām tek: / Par siliņu r a t i ņ o s, / Par jūriņu laiviņā* 'Kas tai sakė, tas melavo, / Kad Saulytė kojom bėga [būtent t e k a]: / Per šilelį rateliuose, / Per jūrelę laively'[16]. Panašiai, P. Dundulienės žodžiais, „lietuvių, kaip ir daugelio kitų tautų, sakmės pasakoja apie Saulę, dieną važinėjančią po dangų ratais, o naktį plaukiančią valtele. Saulė važiuojanti žibančiame auksiniame, variniame, geležiniame arba moliniame vežime. Šie įvaizdžiai iki nesenų laikų išliko ypač piemenų dainose: *Atvažiuoja saulala / Variniais rateliais, / Masinžiniais bateliais, / Ugniniais arkleliais* (Antalieptė) [...] arba: *Nuvažiuok, debesėli, sunkiuose ratuose, / Atvažiuok, atvažiuok, Saulele, rateliuose, rateliuose.* Po žiemos solsticijos sugrįžtanti Saulė lietuvių liaudies dainose atvažiuoja iš tolimos šalies per aukštus kalnus, per žemus klonius šyvais žirgais, nauju važeliu, auksiniais, geležiniais arba moliniais ratais, šikšnų ar šilko botagais. Per vasaros solsticiją Saulė ryte išvažiuoja vežimu, pakinkytu pora baltų žirgų. [...] Mažojoje Lietuvoje VI a. senkapyje [Grabovėje – D. R.] ant rastos urnos pavaizduotas Saulės vežimas keturiais ratais, pakinkytas pora žirgų. Jį lydi keturi žmonės, kurių vienas stovi ant vežimo ir ranka prilaiko skritulį saulę iš vienos, o antrasis – iš kitos pusės. Panašus, greičiausiai

[15] Citata iš: L. von Schröder, *Altgermanische Religionsgeschichte*, Bd. 2, Leipzig, 1923, S. 66; plg. Vaiškūnas, 137.

[16] BDS, Nr. 33811; žr.: Šmitas, 30; Vaiškūnas, 140. Plačiau apie šią ir pan. latvių dainas kitų indoeuropiečių (ir net senovės Egipto) tradicijų kontekste žr.: Иванов 1986, 25–26.

Saulės, vežimas, traukiamas poros žirgų, pavaizduotas ant prieverpstės (1847 m., Bružų k., Zarasų aps.)" (Dundulienė 1988, 17–18). Be P. Dundulienės minėtų piemenų maldelių, dar plg.: *Važiuok, debesėli, / Sunkiuose ratuose, / Atvažiuok, Saulele, / Rateliuose, rateliuose; Debesiau, važiuok sunkiuos ratuos, sunkiuos ratuos, / Saulelė atvažiuok rateliuos, rateliuos; Nuvažiuok, debesėl, dunduliuos, / Atvažiuok, saulele, rateliuos*; kitąsyk Saulė ratuose būtent „ridinėja": *Prie Drūlėnų ežerėlio / Saulė žeme ridinėjo. / Darr-darr Saulelė rateliuos, rateliuos, / užt-užt lietelis debesiuos, debesiuos* bei pan. (Balys IV, 239–240, 254, 242: Nr. 127–130, 330, 151; plg. KR, 264–265: Nr. 36). Važiuojančią ir šokančią ratuose Saulę mini Liudvikas Adomas Jucevičius (Jucevičius, 460) ir t. t.

Važiuojanti ratais Saulė minima ir „Rigvedoje", pvz., I. 50. 8: „Septynios želtos [kumelės] tave ratuose veža, dieve Saule (*ráthe váhanti deva sūryaḥ*), / Liepsnaplauki visa regintis"[17]; taip pat X. 138. 3: „Saulė (*sūrya-*) iškinkė ratus (*ratha-*) vidur dangaus"; ne kartą, pvz., RV I. 35. 2, 5, su savo ratais (*ratha-*) minimas kitas soliarinis dievas, Savitaras, neretai tapatinamas su Sūrja; dar plg. RV I.115.3; IV.13.3; V.45.9, kur minimi tik Saulę (*sūrya-*) vežantys žirgai; pagaliau V. 62. 1 kartu su saulės žirgais minimas *ṛtá-*: „[Pačiu] dėsniu dėsnis (*ṛténa ṛtám*) jūsų tvirtasis paslėptas / Ten, kur iškinkomi Saulės žirgai"; ir galiausiai VII mandalos 66-os giesmės 13-o posmo pirmoje eilutėje, apibūdinant dievus, triskart iš eilės paminėtas *ṛtá-*: „Ištikimi dėsniui, dėsnio pagimdyti, dėsniu augantys (*ṛtāvāna ṛtájātā ṛtāvṛdhaḥ*)"; 14-ame posme iškart kalbama apie patekančią saulę, žirgo vežamą į dangų;

[17] Čia s. i. *sūrya-* dargi etimologiškai atitinka saulę, o s.i. *váhanti* (dgs. III a.) – lie. *vėža*, žr. Fraenkel, 765, 1236; Mayrhofer III, 177–179, 496; Pokorny, 881, 1118–1120 ir kt.

o 15-ame vėl minimi saulės ratai: „Septynios seserys želtos [kumelės] Saulę veža ratuose laimės keliais (*saptá svásāraḥ suvitā́ya sū́ryaṁ váhanti harí́to ráthe*)"[18].

Vėl atsigęžus vediškąjį *ṛtá-*, kartu su V. Toporovu „visų pirma verta prisiminti *ṛtá-* kaip r a t u s (Brihaspatis lipa 'į spindinčius *ṛtá-* ratus': *ā́... jyótiṣmantaṁ rátham ṛtásya tiṣṭhasi*, RV II. 23. 3) ir dievus kaip *ṛtá-* ratininkus, vadelėtojus (*rathí́r ṛtásya no bhava* 'būk mums *ṛtá-* ratininkas', kreipiamasi į Pušaną RV VI. 55. 1; plg. *rathí́r ṛtásya* apie Agnį, RV IV. 10. 2; apie Aditjus, RV VI. 51. 9; VII. 66. 12; VIII. 83. 3). Kadangi *ṛtá-* metaforiškai suprantamas kaip judėjimo priemonė, o dievai – kaip tie, kas veda, vairuoja bei valdo šį judėjimą, tai visam vaizdiniui tetrūksta kelio, kuriuo juda *ṛtá-*. Iš tikrųjų, formulė '*ṛtá-* takas' (*ṛtásya pathí́, pánthā*) yra vedų himnuose viena iš pastovių bei dažnų ištarų" (Топоров 1981, 145–147; žr. aukščiau)[19]. Pažymėtina, jog vienas iš paminėtųjų Aditjų, dievų motinos Aditės sūnų, „Rigvedoje" yra kaip tik Saulės dievas *Sūrya* (MHM II,

[18] „Rigvedos" citatas žr. Aufrecht I, 41, 377, II, 51, 436; Ригведа I–IV, 45, 65, 140, 373; Ригведа V–VIII,50, 68, 241; Ригведа IX–X, 294 – rusiškojo vertimo laikytasi ne visur.

Galima dar būtų pasiaiškinti dėl žodžio *želtas* 'geltonas, aukso spalvos, auksaspalvis' pavartojimo verčiant: jis yra tiesioginis etimologinis atitikmuo originalo (s. i.) *hári-, hárita-* 'geltonas, auksaspalvis' bei 'dvylas (apie žirgą)', kurio daugiskaita neretai tiesiog žymi 'auksaspalvius saulės žirgus'; kitų kalbų atitikmenys dar yra latvių *zelts*, rusų *золото* (praslavų **zolto*) 'auksas' ir kt.; tai pat šakniai (ar jos fonetinei atmainai) priklauso lie. *geltas, geltonas*, la. *dzelts, dzeltens*, ru. *жёлтый* (prasl. **žьltъ*) 'geltonas' ir kt. (Fraenkel, 145, 1296–1297; Karulis I, 247, II, 553–554; Mayrhofer III, 581; Pokorny, 429–431; Фасмер II, 43–44, 103–104; Черных I, 296–297, 328; žr. Monier-Williams, 1289, 1291; CPC, 770–771). Plg. šiuo atžvilgiu archaizmu dvelkiančias latvių dainos eilutes: *Saule brauca gar debesi / Div' dzelteni kumeliņi* 'Saulė važiavo per dangų / Dviem geltonais žirgeliais' (BDS, Nr. 33915; tas pat dainoje Nr. 33913, tik *ne div'*, o *trīs dzelteni kumeliņi*, žr. Kursīte, 98; žirgų, ar kumelių skaičiaus neapibrėžtumas tik priartina latvių dainas prie „Rigvedos" posmo, kuriame jų, kaip matėme, minima septynios).

[19] Apie *rtá-* ratus dar, pavyzdžiui, žr. Гринцер, 38.

478); o Pušanas nurodytame posme pavadinamas „liepsninguoju“: „O liepsningasai, mudu laikysimės kartu! / Būk mums dėsnio (*ṛtá-*) ratininkas!“ (Ригведа V–VIII, 156), ir neatsitiktinai: mat jis „Rigvedoje“ apskritai yra s o l i a - r i n ė dievybė, Saulės pasiuntinys, tiesiogiai susijęs su saulės keliu ar taku per dangaus skliautą[20] (prisiminkime čia lietuvių „Saulės taką“). Beje, kalbant apie *ṛtá-* ratus, pasak V. Toporovo, „neatmestina ir šio įvaizdžio sąmoninga fonetinė orientacija (*rátham ṛtásya*)“ (Топоров 1981, 147), t. y. Kosminio dėsnio pavadinimo *ṛtá-* tiesioginis fonetinis prilyginimas ratams, ved. *rátha-*, kurį tad, su aptartomis išlygomis, galima pavadinti *figūra etymologica*. Juoba kad, kaip sakyta, veiksmažodžio šaknies „*ṛ-* (*ar-*) būdingi vartojimo pavyzdžiai žymi r a t o tvirtinimą ant ašies (tam tikras ypatingas judėjimas → fiksuota būsena) arba stipinų ratlankyje, plg. s. i. *arā́-* 'r a t o stipinas' (: *ar-*)“ (Топоров 1981, 146). Ir K. Karulis, sutikdamas, jog s. i. *ṛtá-* reikšmės „pagrindas yra judėjimas, kuris jungia“, taip pat pasitelkia *ṛtá-* ratų pavyzdį: jo žodžiais, „metaforiškai vedose *ṛtá-* žymi ir judėjimo priemonę, t. y. r a t u s, varomus dangumi mitologinių būtybių“ (Karulis II, 125).

Be to, šis vedų *ṛtá-* ne tik atstoja mitinius „Saulės ratus“, bet yra neatskiriamai susijęs ir su pačiu saulės sukimusi, su saulės rato ritimusi dangaus skliautu bei jo nulemtu pasaulio cikliškumu, t. y. „ratiškumu“. Kaip tik į Saulės sukimąsi bei su juo susijusią paros laikų kaitą visų pirma atkreipia dėmesį, aiškindama *ṛtá-* etimologiją, T. Jelizarenkova: „Arijo gyvenimas sinchroniškai susijęs su erdvės ir laiko organizavimu per visatos sukimosi dėsnį

[20] Žr. Keith, 106–107; Oldenberg, 118; MHM II, 353, 478.

ṛtá-. [...] Dinamiškos kosmologijos paveikslas atsispindi ir šio žodžio etimologijoje – neveik. r. dalyvis iš veiksmažodžio *ar- / ṛ-* 'judinti, judėti'. Tai ratas, ciklas, įvedantis tvarką ir visatoje, ir sociume. Pagal dėsnį *ṛtá-* p a t e k a i r l e i d ž i a s i s a u l ė" (Елизаренкова, 14). „Rigvedos" posme I. 142. 7 minima naktį keičianti ryto aušra yra kartu ir Kosminio dėsnio *ṛtá-* padarinys („dukra"), ir priežastis („motina") (Ригведа I–IV, 181, 633). Arba štai „aušra nušvito sulig *ṛtá-*" (RV IV. 2. 19)[21]. T. Jelizarenkovos apibendrinimu, apskritai „Kosminis dėsnis *ṛtá-* reguliuoja nepaliaujamą aušrų judėjimą, dienų ir naktų kaitą" (Ригведа I–IV, 753), taigi būtent saulės, o kartu paros bei metų ritimąsi; ir būtent „pagal šį dėsnį sukasi visata" (Ригведа I–IV, 680). J. Gondos žodžiais, „aušros kyla iš *ṛtá-*, juo remiasi, yra jo lemtos" arba, kitaip sakant, „kaip tik ten, kur gimsta aušros, pasireiškia *ṛtá-*. Šiuolaikine frazeologija galima būtų pasakyti, kad aušros nušvinta kasdien, reguliariai, harmoningai su visatos ritmu, su gamtos reiškinių sekomis ir jai būdinga darna" (Gonda, 182). Panašiai vedų arijų artimi giminaičiai „iranėnai, – pasak žymios anglų iranistės Mary Boyce, – manė esant tokį gamtos dėsnį, pagal kurį tolygiai juda saulė, keičiasi metų laikai ir tuo pačiu įtvirtinama pasaulio tvarka. Indoarijai šį dėsnį vadino *ṛtá-*, avestos kalboje jį atitinka *aša-*" (Бойс, 26). Visa tai įtikinamai patvirtina aptartą vedų *ṛtá-* etimologinę sąsają su lie. *rìsti(s)*, *rýtas* bei kt.

Kartu paaiškėja žodžiu *ṛtá-* žymimo vedų Kosminio dėsnio prigimtis, arba jį grindžiantys pirminiai vaizdiniai. Kaip jau V. Toporovo sakyta, „ved. *ṛtá-*, be savo statiškojo

[21] Žr. Aufrecht I, 277; Ригведа I–IV, 361, 725.

aspekto, pasižymi ir dinaminiu – pasaulėkūra kaip kosminio dėsnio vystymasis, r u t u l i o j i m a s i s, kaip tolydus dėsnio r a t o (*rátha ṛtásya*) judėjimas" (Топоров 1988, 26). Vedų kosmoso modelis yra orientuotas „pagal dinaminę schemą, kuri mena r u t u l i o j i m ą s i, procesualumą, kaitą, neapibrėžtumą, begalybę (t ė k m ė – vienas iš būdingų šio modelio įvaizdžių)" (Топоров 1981, 148). Būtent „*ṛtá-* dėka įgyvendinama Visatos s u k i m o s i t v a r k a" (Топоров 1981, 142; dar žr. MHM II, 384) arba, kitaip sakant, „būtent *ṛtá-* laiduoja visatos s u k i m o s i t v a r k ą" (Топоров 1988, 25), kuri tad kosmologiškai papildomai pagrindžia atitinkamų šaknų, žyminčių 'judėjimą' ir 'jungtį, dermę, tvarką', pirminę vienybę.

Tarp kitko, ir lietuvių kalboje esama panašiai semantiškai motyvuoto 'tvarką' žyminčio žodžio. Tai *paračius* 'eilė, tvarka' (kirtis nenurodytas), pvz.: *Tokį paračių sėjos saugoja visuose Žemaičiuose. Visų pirma po Velykų sėja kviečius, paskui atuodogius* ir t. t. (LKŽ IX, 394; Daukantas, 486). Čia, beje, užuomina ir į reikšmės 'eilė' (prisiminkime s. v. a. *rīm*, sl. **rędъ*, la. kurš. *rinda* 'eilė, greta', lie. *rindà* bei kt.) atsiradimo būdą, kurį liudija pati „cikliškumo" sąvoka. Plg. prieveiksmį *paračiù* 'paeiliui', pvz.: *Paračiu ein čia ubagai kalėdodami* (LKŽ, ten pat). Žodis akivaizdžiai sudarytas iš priešdėlio *pa-* ir daiktavardžio *ratas* šaknies, taigi reiškia tai, kas daroma arba vyksta „pagal ratą" ir, vadinasi, iš esmės žymi tvarką, kurią sukuria judėjimas ratu, būtent r i t i m a s i s, kaip ir vedų *ṛtá-*.

Jau XIX a. antrojoje pusėje vokiečių vedologas Hermannas Oldenbergas apibendrino: „Įvykiai, savo nuolatine pusiausvyra ar nepaliaujamu k a r t o j i m u s i sužadinę t v a r k o s idėją, paklūsta *ṛtá-*, arba nutikdami patys sudaro *ṛtá-*.

'Upės teka sulig *ṛtá-*'. 'Dangaus pagimdytoji Aušra nušvito sulig *ṛtá-*'. Pasaulį sutvarkę protėviai 'įkėlė saulę dangun sulig *ṛtá-*', ir saulė pati yra 'regimas spindintis *ṛtá-* veidas' [...]. Dangumi rieda dvylikos stipinų nesenstantis *ṛtá-* ratas, t. y. metai. Ypač *ṛtá-* galia regima ten, kur tai, kas nepaprasta ar iš pažiūros prieštaringa, tampa tikra per nepaliaujamą p a s i k a r t o j i m ą" (Oldenberg, 101). Kone tais pačiais anglų vedologo A. B. Keitho žodžiais, pakartotais XX a. pradžioje, „rytas išaušta sulig *ṛtá-*, saulė dangun protėvių įkelta sulig *ṛtá-*; pati saulė yra spindintis *ṛtá-* veidas", savo ruožtu „metai – tai *ṛtá-* ratas su dvylika stipinų", ir „upės teka paklusdamos *ṛtá-* dėsniui" (Keith, 83). Čia, beje, vėl akivaizdus jau aptartas reikšmių 'judėti sukantis, riedėti; ratas' bei 'tekėti, lietis' ryšys.

Panašiai lyg upė „teka", o kartu su metų ratu ir „sukasi", laikas. Plg. lietuvių veiksmažodžio *tekėti* reikšmę 'slinkti (ppr. apie gyvenimą, laiką)', pvz., *Laikas teka*; taip pat daiktavardžio *tėkmė* reikšmę '(laiko) bėgimas, slinkimas', pvz., *Metų tėkmė nebe ta*; pagaliau tokius posakius kaip *Užtvenkti istorijos upės neįmanoma* bei pan. (LKŽ XV, 1109, 1131, XVII, 513); dar plg. pavyzdį iš tautosakos: *Teip pratekėjo apė ketverius metus* (RSPS, 113); rusų posakius *с течением времени* 'ilgainiaui, laikui bėgant' (pažodžiui 'tekant'), *в течение времени* 'per (tam tikrą) laiką' (pažodžiui 'laikui tekant') ir t. t. Plg. „Rigvedoje" (V. 12. 2b) minimas „*ṛtá-* sroves" (*ṛtásya dhārā*)[22]; juoba, kad, pasak „Niruktos" (sk. 26), apskritai „*ṛtá-* yra vandens sinonimas, nes viską persmelkia" (Sarup, 36). Kita vertus, rusų dainoje sakoma: *Подойдет-то пора-время, / Д о к а т и т с я*

[22] Žr. Aufrecht I, 337; Gonda, 65; Monier-Williams, 515 (s. v. 2 *dhāra-*); plg. Ригведа V–VIII, 17.

час-минутушка „Ateis metas laikas, / Atsiris valanda minutėlė" (РНПО, 405: Nr. 556); o ir pats ru. *вре́мя* 'laikas' yra tiesiog vienos šaknies su *верте́ть(ся)* 'sukti(s), versti(s)', jo daryba visiškai sutampa su s. i. *vártman-* 'kelias, eiga', ide. **u̯ert-men-*, veiksmažodžio šaknies ide. **u̯ert-* 'suk(io)ti, versti, vartyti (drehen, wenden)', davusios dar, pavyzdžiui, lie. *versti(s), vartyti(s)*, lo. *vertere* '(pa)sukti, suktis', plg. *anno vertente* 'per metus, metų laike', pažodžiui 'metams sukantis, kol metai apsisuks' ir pan.[23] Tarp kitko, V. Ivanovas šį laiko žymėjimą siūlo palyginti su ru. *солнце-в о р о т* 'saulėgrįža', taip jį tiesiog susiedamas būtent su saulės sukimusi (Иванов 1969, 51). Ir Platonas „Faidone" (107.e), kalbėdamas apie reinkarnaciją, sako, jog „tai trunka daug l a i k o a p s i s u k i m ų" (Platonas 1999, 104). Panašiai, ko gero, „rato sukimąsi" mena ir s. i. laiko pavadinimas *kālá-*, sulig viena iš etimologijų, kildinamas iš ide. **kᵘ̯el-* 'suktis; ratas', iš kurios, pavyzdžiui, radosi s. isl. *hvel*, ang. *wheel*, s. ru. *коло*, ru. *колесо* 'ratas' bei kt., plg. posakį iš „Mahabharatos": *kālacakram pravartate* 'laiko ratas pasisuka' ir t. t.[24] Plg. lie. *riedéti, rietéti* reikšmę 'slinkti, eiti (apie laiką, metus)' (nors kartu ir 'greitai sruventi, tekėti'), pvz.: *R i e t ė s m e t a i pakalniuo, greitai vien sulauksi senatvės*; panašiai *rìsti* 'eiti (apie laiką)', pvz.: *Po keturiasdešimt metų tas l a i k a s r i t a s greit – nė nepajunti; Bet tie ilgi m e t a i n u s i r i t o į praeitį, jie negrįš* ir pan. (LKŽ XI, 584, 685, 690); taip pat la. *ritēt* 'ristis, riedėti' reikšme 'bėgti, eiti (apie laiką)'. Todėl visai nenuostabu, kad s. i. *ṛtá-* turi kito (archajiškesnio) kamiengalio „dvynį" *ṛtú-*,

[23] Žr. Buck, 955; LoLKŽ, 915; Mayrhofer III, 156; Pokorny, 1156–1157; Фасмер I, 361.

[24] Mayrhofer I, 202; dėl ide. **kuel-* ir jos vedinių žr. Pokorny, 639–640; Walde, Hofmann I, 246; Фасмер II, 289; Черных I, 411 ir kt.. Apie „laiką" kaip „sukimąsi" ar „ratą" su kai kuriais čia minėtais pavyzdžiais dar žr. Аникин, 208.

kuris nuo pat „Rigvedos" kaip tik žymi 'metų laiką' (pavyzdžiui, pavasarį, vasarą, rudenį) arba bet kokį 'nustatytą laiką (bestimmte Zeit)' (plg. jo tikslų atitikmenį „Avestos" iranėnų kalboje *ratu-* 'periodas, laikotarpis') ir kurį žymus XIV a. „Rigvedos" komentatorius Sāyaṇa glosuoja tiesiog žodžiu *kāla-*[25]. Pagaliau vediškasis *ṛtú-* irgi, kaip kad *ṛtá-*, yra neatskiriamai susijęs su ritualu (pirmine reikšme žymi būtent aukojimui, ritualui nustatytą laiką) ir, be to, V. Toporovo žodžiais, savo daryba „gana tiksliai sutampa su lo. *rītu-*" (Топоров 1988, 50; žr. Топоров 1981, 152–153).

Kosminės ritualo ištakos

Čia visiškai priartėjome prie pirmykštės kosminės ritualo reikšmės, kurią, aiškindamas vediškąjį *ṛtá-*, pabrėžė jau H. Oldenbergas: „Manau, jog idėja apibrėžiama pernelyg siaurai, kai *ṛtá-* šiuo atžvilgiu suvokiamas tik kaip techniškai teisinga ritualinė procedūra, kuria atliekamas kultas. Greičiau tai idėja, jog aukojimuose veikia t i e p a t y s didieji k o s m i n i a i dėsniai. Kaip kad paklusdamos *ṛtá-* teka upės, ir visuomet nustatytu laiku kartojasi aušra, taip būtent 'pajungus *ṛtá-*' aukojimuose įžiebiamas Agnis, '*ṛtá-* atžala', 'kuris dirba savo darbą su *ṛtá-*'" (Oldenberg, 102). Savo ruožtu ritualo, kaip ėjimo ratu, sampratoje atsispindi kosminis saulės kelias ratu.

Ritualas su Saule nedviprasmiškai siejamas jau hetitų himnuose saulei: „Karaliau didvyri, geroji S a u l e, / Deivės motinos Ningalės sūnau, / Visos šalies a p e i g a s bei sutartį / Nustatai tik tu" arba: „Karaliau didvy-

[25] Žr. Macdonell, Keith I, 110–111; Mayrhofer I, 123; Monier-Williams, 224; Pokorny, 56; Топоров 1981, 153; Топоров 1988, 50.

ri, geroji S a u l e, / Atlieki a p e i g a s dievams" (ЛУН, 106)[26]. Saulės užtemimo metu indėnų čilkotinų „vyrai ir moterys pasikaišydavo rūbus, kaip jie daro keliaudami, ir, pasiramsčiuodami lazdomis, tarsi sunkiai neštų, e i d a - v o r a t u tol, kol baigdavosi užtemimas. Matyt, jie manė taip palaikantys silpstančią s a u l ę jos sunkiame kelyje ratu aplink dangų. Panašiai senovės Egipte karalius, kaip saulės atstovas, iškilmingai a p e i d a v o šventyklą, taip užtikrindamas, jog ir s a u l ė apeis savo kasdienį kelią aplink dangų netrikdoma užtemimų nei kitų negandų" (Frazer, 77). Ir Kampučijos gyventojų tradicijoje „principinis r i t u a l i n i s veiksmas, privalomas tikintiesiems, – tai ė j i m a s r a t u aplink pastatą nustatyta kryptimi, taip kad tolydžio būtų praeinama kiekviena s o l i a r i n i o ciklo stadija. Kitaip sakant, – erdvės apėjimas įpėdin laikui. Šventykla iš tikrųjų yra chronograma, simbolizuojanti ir nustatanti visatos šventąją kosmografiją bei topografiją, kurios idealus centras ji yra" (Eliade 1976, 24)[27]. Iš čia ir „saulės krypties" ritualinė reikšmė. Pavyzdžiui, pagal senovės airių tradiciją, pasak F. Le Roux, netgi šiaip „keliaujant pageidautina laikytis saulės judėjimo krypties, iš kairės į dešinę, kas primena romėnų pažiūras į *dexter–sinister* 'dešinę–kairę'. [...] Tai paprotys *deisil* (*des* 'dešinė'), išlikęs Airijoje, reikia manyti, gana ilgai – per laidotuves eisena vieną arba tris kartus apeidavo kapines pagal saulę. [...] Gėris įgyvendinamas pagal saulę, ir Airijos karaliai, atlikdami apvažiavimus, šios taisyklės paisė. Keltų folkloras išsaugojo nemažai prisiminimų apie atitinkamą dešinės

[26] Plg. S. Gedos vertimą (SRP, 188).

[27] M. Eliade čia cituoja: Groslier B.-Ph., Arthaud J., *The Arts and Civilization of Angkor*, New York, 1957, P. 30.

ir kairės pusių reikšmę. Hebridų salose dar ne taip seniai vestuvinės eisenos triskart apeidavo bažnyčią arba namą pagal saulę, o Bretanėje kas šešti metai atliekama apeiga, vadinama Trameni Lokronane, visuomet einamà saulės judėjimo kryptimi" (Лepy, 218, 220). Saulės krypties šiaip jau paisoma visame pasaulyje, ne išimtis ir Lietuva. Štai pasak M. Pretorijaus, pagal saulę, *po Saulei*, čia būdavo ne tik einama, pavyzdžiui, jaunikio su nuotaka aplink stalą, bet ir susėdama prie stalo, ir ratu geriama, ir naujo namo pamatinis vainikas dedamas, ir t. t. (BRMŠ III, 302, 311, 359). Apskritai viena iš būdingų mitinio kelio atmainų, V. Toporovo apibendrinimu, „reikia laikyti itin paplitusią mitologemą apie saulės ar atitinkamos saulės dievybės (jos žirgų, ratų, laivo bei pan.) kelią paros ar metų ciklo tėkmėje. [...] Ne atsitiktinai kelio vaizdinys yra itin artimas būtent su Saule susijusioms dievybėms. Be gerai žinomo senovės Egipto dievo Ra kelio (kuris, tarp kitko, nustato ir žvaigždžių kelius), reikia ypač pabrėžti tikslų (kone mokslišką) su saule susijusio vedų dievo Pušano ciklinio kelio aprašymą [...]. Kelio, dažnai būtent k e l i o r a t u, mitologija kartojasi ryšium su daugeliu senovės indų dievybių, vienaip ar kitaip susijusių su Saule. Kitose tradicijose kelio motyvas irgi siejamas su soliarinėmis dievybėmis, pradedant Apolono kosminiu dainų ir šokių r a t e l i u ir baigiant latvių Ūsinio keliavimu paskui piemenis naktigonės keliais. [...] Savotišku šio dangiškojo (saulės) kelio atvaizdu gali būti ir realus kelias (neretai būtent k e l i a s r a t u arba, šiaip ar taip, menantis sugrįžimą į pradžios tašką), einamas, pavyzdžiui, kai kurių vietinių Australijos genčių aplink savo genties teritoriją. [...] Panašų judėjimą erdvės perimetru (k e l i a s r a t u) mena ir specialūs ritualai, ku-

riais įsisavinama nauja erdvė [...], kuriais ji pašventinama (kaip kad kryžiaus kelias aplink bažnyčią bei pan.)" ir t. t. (Топоров 1983, 264–266; žr. MHM II, 352). Prie graikų Apolono kosminio dainų ir šokių ratelio galima pridurti archaybe dvelkiantį pavyzdį iš musulmonų tradicijos: „Kambarys, kuriame sukasi dervišai, simbolizuoja visatą, planetas, besisukančias aplink saulę ir aplink save. [...] Kai tik ritmas pasidaro pernelyg smarkus, šokin įsijungia šeichas ir sukasi pats aplink save rato vidury, atstovaudamas saulei" (Eliade 1985, 147).

Ėjimas ratu, kaip gerai žinoma, yra viena iš esminių ritualo ypatybių ir, matyt, pirmykštė jo esmė[28]. Taip, pavyzdžiui, „tiurkų bei mongolų tautose ritualinis ėjimas ratu buvo paplitęs nuo senų senovės (iki pat šių laikų) kuo įvairiausiose apeigose bei maldavimuose", kai kurios apeigos tiesiog vadintos „ėjimas ratu", o kirgizų šamano būdinga ritualinė ištara yra: „Ir sukuos aš aplink tave" (Потапов, 124, 283). S. Grofas primena, jog „šamanizmo pradžia pradingsta amžių gelmėse. Jam, ko gero, mažiausiai trisdešimt arba keturiasdešimt tūkstančių metų,

[28] Ėjimas, judėjimas ratu, kaip archetipas, atsispindi ir vidiniame, psichiniame žmogaus gyvenime bei vystymesi – atskirai nė nekalbant apie pirmines pačių žodžių *vystytis, rutuliotis, raida* reikšmes, plg. *rietėti* reikšmę 'augti, rutuliotis' (LKŽ XI, 584), pvz.: *Kas nenorėtų tarp žmonių žinoti, kuomet kame ir kaip žmogaus veislė, iškilusi ant žemės, rietėjo apygardose šio pasaulio?* (Daukantas, 707). Pasak C. G. Jungo, vidinės raidos „kelias nėra tiesus, o, pasirodo, sukasi ratais. Tikslesnis pažinimas parodė, kad jis juda spirale: sapnų motyvai po kurio laiko visuomet sugrįžta prie tų pačių vaizdinių, kurie tokiu būdu apibrėžia centrą. Iš esmės visas procesas sukasi apie centrą arba kokį nors darinį centre, kuris tam tikromis aplinkybėmis gali pasireikšti jau įžanginiuose sapnuose. Kaip pasąmonės procesų apraiška, sapnai tad sukasi, arba eina ratu, aplink centrą, tolydžio artėdami prie jo, aiškėjant bei plečiantis amplifikacijoms", taigi „vystymosi procesas, atidžiau pažvelgus, pasirodo esąs ciklinis, arba spiralinis" (Jung 1980, 28, dar plg. 217). Ėjimo ratu kaip vystymosi, augimo archetipą atspindi ir tai, kad „daugybėje archajiškųjų apeigų ėjimas ratu aplink centrinį stulpą buvo susijęs su pasikėlimu į jo viršūnę. Tai, matyt, apeiginė universalija" (Иванов, 221).

ir savo šaknimis jis siekia paleolitą", savo ruožtu „vienoje iš olų ant molio laito tyrinėtojai aptiko kojų pėdsakus, išsidėsčiusius r a t u. Jie perša mintį, kad olos gyventojai šoko šokius, panašius į tuos, kurie iki šiol šokami daugelyje vietinių kultūrų transo būsenai sužadinti" (Гроф, 232). Ir Lietuvoje „iš liaudies tikėjimų žinoma, kad pats laukų a p ė j i m a s, ypač r a t u, buvo suvokiamas kaip r i t u a l i n i s veiksmas" (Laurinkienė 1996, 79–80, žr. 189, čia ir keletas būdingų tautosakos pavyzdžių). Pasak Kupiškyje užrašyto pasakojimo, *Kai kas savo laukus apeidavo net su kunigu* (KR, 50, žr. 7, 14). Panašiai „piemuo su iš šeimininkės ar šeimininko į rankas gauta lazda ar vytele a p e i d a v o gyvulius r a t u, o vakare, gyvulius parginęs ir uždaręs į tvartą, tą lazdelę užkišdavo po tvarto balkiu ar pastogėn. Toks magiškas a p ė j i m o r a t a s turėjo gyvulius apsaugoti nuo visokių negandų"; savo ruožtu „Liškiavos apylinkų dzūkai manė, kad reikia sumaišyti visokių javų ir tais grūdais nešinam a p e i t i pradėtą statyti pirkią, tada jos gyventojams niekada duonos nepristigs"; Aukštaitijoje ir Dzūkijoje „per Kūčias, prieš sėdant ritualinei vakarienei, vakarinei žvaigždei patekėjus, vyriausias šeimos vyriškis, paprastai senelis ar tėvas, paėmęs duonos kepalą, kalėdaičių ar dubenėlyje po šaukštą nuo stalo sudėtų visų valgių, išėjęs į kiemą, triskart a p e i d a v o pirkią. Kiekvieną kartą praeidamas langą ar duris, vis į jas pasibelsdavo. Iš vidaus šeimininkei klausiant: *Kas čia eina?*, sekė atsakymas: *Ponas Dievas – Ką čia neša? – Šventą kūčią*. Taip praėjus trečią kartą ir atsakius į tuos pačius klausimus, šeimininkė duris atidarydavo, tardama: *Prašom, Dievuli, su savo kūčele į mūsų trobelę*. [...] Subačiaus apylinkėse panašiai elgtasi pirmosios Velykų dienos rytmetį, prieš valgant atsigavėji-

mo pusryčius. Čia a p l i n k trobą e i d a v o namų šeimininkė, nešina putojančio alaus ąsočiu. Kiekvieną r a t ą a p ė j u s i, vis pasibelsdavo į langą ar duris. Iš vidaus šeimininkui klausiant *kas čia eina?*, šioji atsakydavusi: *Ponas Dievas – Ką čia neša? – Geras dienas.* Tik a p ė j i m u namus palaiminus, sėsdavo prie šventinio stalo margučių daužti. Pirkios a p ė j i m ą kaip jos laiminimą, randame ir Rytų Aukštaičių Didžiosios savaitės, ypač Didžiojo ketvirtadienio prieš Velykas, papročiuose. [...] Kai kur Lietuvoje šeimininkas Velykų rytą triskart a p e i d a v o namus, savo laukus, vis švęstu vandeniu šlakstydamas, apšlakstydamas bei kadagio dūmais aprūkydamas gyvulius, kad užkirstų kelią piktų dvasių ir raganų kerams, ligoms plisti. Veisiejiškiai tikėjo, kad tą šventą rytmetį triskart namus a p ė j u s javai gerai derės"; pagaliau „r i t u a l i n į pirkios a p ė j i m ą aptinkame ir lietuvių vestuvių papročiuose" (Vyšniauskaitė, 62, 79, 90–91, 92). Panašus kalėdinis trobos apėjimas su atitinkamais dialogais gerai žinomas ir rytų slavams (Толстой, 337–339, žr. 408). A. Vyšniauskaitė pažymi, jog, „mitologų aiškinimu, triskartinis pirkios a p - ė j i m a s per Kūčias siejasi su S a u l ė s gimimu, kadangi Kalėdos – Kristaus gimimo šventė – sutampa su žiemos saulėgrąža" (Vyšniauskaitė, 91), t. y. su vienu iš ypatingų saulės kelio ratu ar tiesiog „metų rato" tašku. Panašiai „apeiginis apėjimas aplink naują, dar neapgyventą (dar tuščią ūkinį) trobesį paprastai vykdavo apeinant apie jį su šv. Agotos duona ir druska. Mūsų nagrinėjamu laikotarpiu visiškai beišnykstančiu laikytinas naujo trobesio apėjimas su deglu, užfiksuotas XIX a. 7–8 dešimtmetyje Žeimelio apylinkėse" (Čiubrinskas, 36), kur deglas galėtų būti užuomina į saulę, ir t. t.

Ne ką kita, o ė j i m ą r a t u, t. y. *ėjimą ap*-link, *apie* ką nors, t. y. *ap-ėjimą* žymi, o kartu ir būtent r i t u a l ą reiškia lietuvių žodis *ap-eigos*. Kaip kad lietuviai turėjo paprotį šeimininkui ar kerdžiui *apeiti* bandą (be minėtų pavyzdžių, dar žr. Balys II, 130, 132), taip ir Šiaurės Rusijoje kerdžiaus ritualinės apeigos aplink bandą, kuriomis sukuriamas apsauginis „užburtas ratas", vadintos *обхóд*, pažodžiui būtent 'apėjimas, apeiga' (Щепанская, 165–167, 169). Apskritai „apeiga (*обход*) būdavo atliekama aplink garbinamą objektą", pavyzdžiui, „sausros metu polesiečiai atliktavo maginius veiksmus aplink šulinį: čia meldėsi, šventino vandenį, taip pat triskart jį apeidavo, kad imtų lyti. Apeigos būtinai būdavo atliekamos aplink kultinius medžius. Balkanų slavuose per pavasario šventes, ypač esant sausrai ar jos grėsmei, tokius medžius būtinai apeidavo procesija su šventiku priešaky, prie jų būdavo meldžiamasi, medį aprūkydavo, suteikdavo jam komuniją, taip pat apeidavo jį su ikonomis, melsdami lietaus bei derliaus" (СД III, 482–483). Eidavo slavai ir aplink laukus: „Siekiant apsaugoti laukus bei pasėlius nuo krušos, aplink juos būdavo sukuriama simbolinė apsauginė juosta, be kita ko, ir apeigomis. Serbijoje naktį prieš Jurgines būrelis jaunuolių apeidavo kaimą arba lauką, nešdami paaukoto ėriuko kailį, malūno sklendę, kastuvą, gyvą vištą ir kt., o baigę apeigą, užkasdavo visa tai žemėn toje vietoje, kur apeigą pradėjo, taip simboliškai uždarydami ratą. Serbijoje Jurginių išvakarėse šeimininkas apeidavo savo lauką ratu, o apeigą baigęs, lauke atlikdavo reikalą, kad raganos iš jo lauko negalėtų atimti derliaus. Baltarusijoje, saugodamos pasėlius nuo žvirblių, merginos prieš Naujuosius metus ant skujinės apjodavo sodybą.

Polesėje, siekiant apsaugoti lauką nuo žvirblių, buvo priimta prieš patekant saulei jį apeiti ar apibėgti nuogam" ir t. t., o „kad piktoji dvasia nepaliestų galvijų, rusai turėjo paprotį prieš patekant saulei nuogam triskart apibėgti tvartą su dalgiu ar peiliu rankoje ir šį paskui įsmeigti žemėn, taip ratą uždarant. Slovakai apsiveršiavusią karvę apeidavo su kiaušiniu, kalbėdami, kad kaip negalima nulieti šio kiaušinio, taip ir iš karvės negalima atimti pieno, ir savo veiksmų sutvirtinimui duodavo kiaušinį karvei išgerti. Timokoje (Rytų Serbija) prieš pirmąsyk melžiant maža mergaitė apibėgdavo avis, kad raganos per visą sezoną negalėtų atimti iš jų pieno. Vakarų Bulgarijoje, siekiant apsaugoti nuo raganų pirmą per Jurgines primelžtą pieną, indą su pienu pastatydavo ant žemės ir eidavo aplink jį ratelį. Serbijoje tą pačią dieną šeimininkės apeidavo galvijus, kad niekas negalėtų atimti iš jų pieno ir kad nepultų žvėrys. Kad vilkai nepultų galvijų, baltarusiai atlikdavo apeigą aplink kaimą su vilkų papjauto šuns galva" ir t. t. (СД III, 480–481). Panašiai Škotijoje, Pertšyre, per vasaros saulėgrįžą „kerdžiai savo gardus triskart apeidavo s a u l ė s kryptimi su liepsnojančiais d e g l a i s" (Frazer, 622).

Mums šiuo atveju ypač įdomu, jog „gynybinio apsupimo ratu simbolika pažymėtina paprotyje Jurginių išvakarėse arba per Jonines aplink namą apnešti (arba a p r i t i n t i) r a t ą (Polesėje). Minsko aps. Puchovičių r. Joninių naktį apotropėjiniais tikslais r i t i n d a v o r a t ą a p l i n k kaimą; o Gomelio aps. r a t ą r i t i n d a v o a p l i n k namą, taip siekdami apsaugoti ūkį" nuo visokio blogio ir pan. (СД II, 535), juoba kad prieš tai čia pat kalbama apie ratą kaip saulės simbolį. Prisiminkime, jog

remiantis kuo įvairiausiais duomenimis, pasak V. Ivanovo ir V. Toporovo, rekonstruojamas ne tik „archajiškas saulės kaip riedančio rato įvaizdis", bet ir „atitinkamas r i t u a l a s bei frazeologizmai" (žr. aukščiau). Tipologiškai iškalbinga, jog ir senųjų Meksikos indėnų ritualiniai žaidimai kamuoliu simbolizavo būtent saulės ritinėjimą (tarp šviesos ir tamsos jėgų) (Семека, 142–144). Panašiai Lietuvoje, pasak Vyžuonų apyl. (Utenos r.) P. Dundulienės užrašyto tikėjimo, *gaidžių giedojimas pažadina dvasias, ir jos vėl ima r i d e n t i S a u l ę* (Dundulienė 1988, 9).

Tačiau ypač įdomios kalbamu atžvilgiu atrodo kai kurios Gintaro Beresnevičiaus mintys, lietuviškos medžiagos pagrindu nedviprasmiškai patvirtinančios pirmykštį ritualinių ir kosminių „ratų" ryšį: autorius cituoja Zenoną Ivinskį, kad senovės lietuviams kovoti su blogiu „padėjo judesys (dinamika), ypač sukimasis ratu, kaip ir pats ratas", ir toliau, be kita ko, pastebi, jog „žemėje esantys ratai, galimas dalykas, yra būtent d a n g i š k ų j ų r a t ų p r o j e k c i j a. Tai gali būti vadinamieji maginiai ratai, apsaugantys žmogų nuo piktųjų jėgų", ir ypač iškalbingas šiuo atžvilgiu yra mūsų jau minėtas „lietuvių paprotys: žmogus, Kūčių ir Kalėdų apeigose vaizduojantis Dievą, tris kartus e i n a a p l i n k savo gyvenamąją trobą – panašūs ėjimo ratu ar aparimo ratu papročiai, žinomi Baltarusijoje, aiškinami kaip rituališkai pakartojamas aukščiausios dievybės judėjimas", o „jeigu lietuvių D i e v a s įsivaizduotas e i n ą s r a t u, galima spėti, kad sukasi ir pats dangaus skliautas. Nėra tiesioginių įrodymų, kad lietuviai (ir senieji baltai) dangaus skliautą įsivaizdavo besisukantį. Tačiau visi dangaus dievai ir dangaus kūnai r i e d a, r i t a s i, e i n a a p l i n k

Žemę, kuri – šio judėjimo centre" (Beresnevičius, 43, 48–49)[29]. Plg. šiuo atžvilgiu kad ir tokius kupolinės dainos žodžius: *E i n s a u l e l ė a p l i n k u i dangų, / Oi kupola kupolėli, / Aplinkui dangų mėnulio kelti... E i n m a r t e l ė per didį dvarą, / Oi kupola kupolėli, / Per didį dvarą šešuro kelti...* (LT I, 243: Nr. 253; LFCh, 63: Nr. 103; var. KR, 341: Nr. 118). Nijolė Laurinkienė pabrėžia, jog šioje „dainoje saulė vaizduojama kaip personifikuota būtybė", o kadangi „antroje dainos šakoje analogiškai vaizduojami žmonės", tai „tokio pobūdžio paralelizmai, reikia manyti, siejasi su mitopoetine dangaus sferos ir jos kūnų samprata" (Laurinkienė 1990, 143), kuri, matyt, ir laidavo dangiškųjų ratų projekciją į žemiškuosius, ritualinius ratus ar bent jau jų sutapatinimą. Atitinkamą paralelizmą liudija ir kitos dainos, pavyzdžiui: *Užteka saulužė, daulėliu, lėliu, / Aplinkui dangužį, daulėliu, // A p e i k i , s a u l u ž e, daulėliu, lėliu, / Aplinkui oružį, daulėliu... Užteka saulužė, daulėliu, lėliu, / Aplinkui dangužį, daulėliu, // A p e i k i , m o t u š e, daulėliu, lėliu, / Aplinkui dvaružį, daulėliu...* (JSD I, 538–539: Nr. 637; KR, 342: Nr. 119; žr. Balys I, 24–25). Juoba pati saulė pavadinama „motule" (*Saulele motule, riti riti...*, žr. aukščiau), ir pan.

Taigi ritualinio apėjimo, apeigų pamatinis modelis, provaizdis, arba archetipas, tebeakivaizdus ir lietuvių tradicijoje, yra būtent dangaus kūnų – pirmiausia saulės – ritimasis

[29] Antai Platonas „Timajuje" (34.a) sako, jog Kūrėjas „privertė [kosmoso kūną] judėti, vienodai besisukant ratu", o vertėjas N. Kardelis štai kaip šį Platono teiginį paaiškina: „Judėjimų būta septynių, pagal formulę 7 = 6 + 1: šeši slenkamieji judėjimai (pirmyn – atgal, kairėn – dešinėn, aukštyn – žemyn) ir sukimasis ratu aplink savo ašį. Kosmosui sąvybingas tik sukimasis ratu, kuris laikomas pačiu tobuliausiu judėjimu. Filosofinė sukimosi ratu reikšmė gali būti aiškinama kaip į save patį nukreiptas aktyvumas, kaip intencionalus aktyvumas, tai tarsi savęs paties apmąstymas, ap(link)-mąstymas 'sukamuoju' minties judesiu. Kiti šeši judėjimai yra profaniški, nes nėra sau pakankami" (Platonas 1995, 71, 191).

arba juos įasmeninančių dievybių – pirmiausia personifikuotos Saulės – ėjimas, riedėjimas ratais, keliavimas dangaus skliautu[30].

Atmenant Apolono „kosminį dainų ir šokių ratelį" bei dervišų ratelį aplink šeichą-saulę visatą simbolizuojančioje ritualinėje erdvėje, čia iškart reikia atkreipti dėmesį į lietuvių žodį *rãtas* reikšme 'tam tikras uždaras judėjimo kelias' – viena vertus, būtent saulės kelias: *S a u l ė e i n a r a t u pavakarėn, drungsta oras, greit ims rasoti žolė* (Juozas Baltušis); *Oi tu sauliul, sauliule, tu r a t e l i u t e k ė j a i* (užr. Adutiškyje, Švenčionių r.) bei pan.; kita vertus, kaip tik šokių ir dainų: *Polka, kadrilius kai esti, dainuoja, e i n a r a t u* (užr. Anturkėje, Molėtų r.); *[Žaidėjai] e i n a r a t e l i u prieš vienas kitą* (užr. Kuktiškėse, Utenos r.) bei pan. (LKŽ XI, 239). Taigi, P. Dundulienės žodžiais, būtent „s u d a n g a u s š v i e s u l i a i s galima sieti ir liaudies choreografiją, ypač per saulėgrąžas ir lygiadienius š o k a m u s r a t e l i u s, žaidimus. Jie sietini su Saule, Mėnulio pilnatimi, kai kuriomis žvaigždėmis, paprastai Aušrine (Vakarine)" (Dundulienė 1988, 66)[31]. Savo ruožtu „rateliai su giesmėmis yra viena iš seniausių apeigų formų. Šokant ratelius buvo kuriami žodžiai. Jiems buvo priskiriama nepaprasta magiš-

[30] Ritualinio ėjimo paralelizmas šiaip jau įmanomas ne tik su saulės, bet ir, pavyzdžiui, su debesų judėjimu dangumi. Antai serbų dodolės – merginos, apsitaisiusios žalumynais ir einančios aplink namus ar laukus sausros metu lietui prišaukti, – dainuodavo: *Ми идемо преко села, / ој додо, ој додо ле! / а облаци преко неба, / ој додо, ој додо ле!* 'Mes einam per kaimą, / oi dodo, oi dodo le! / o debesys per dangų, / oi dodo, oi dodo le!' (Толстой, 485). Tačiau pats ritualinio ejimo siejimas su dangiškuoju prototipu lieka esminis.

[31] Galima čia pamineti ir vieną abejojamo autentiškumo lietuvių liaudies dainą, kurią L. Rėza paskelbė vokiškai ir kurios originalas taip ir nesurastas, tad čia bus cituojamas pažodinis vertimas iš vokiečių kalbos. Šiaip ar taip, vienas jos posmas visiškai atitinka kalbamą dalykų padėtį: „Kas bus šokių vadovas / Ir kas papuoš r a t e l į ? / S a u l e, tau tinka vainikas, / Ir tu vadovausi chorui, / Savo galvos spinduliais / Papuoši mūsų vestuvių r a t e l į " (Rėza, 347).

ka galia" (Dundulienė 1989, 74). Pažymėtina, jog žaidimų, šokių, dainų ratelį žymintis ir, ko gero, etimologiškai su lie. *rãtas* susijęs (Būga II, 346; žr. aukščiau) latvių kalbos žodis *rotaļa* yra vienos šaknies su jau minėtu saulės dainų priegiesmiu *rotā* bei saulės judėjimui nusakyti dainose taikomu veiksmažodžiu *rotāt(ies)*.

Akivaizdžius r i t u a l i n ė s praeities pėdsakus savo reikšmėmis liudija lie. *ratúoti* 'skrieti, lakioti ratu; ploti rankomis, džiūgauti' ir ypač 'verkti, g a r b s t y t i' (LKŽ XI, 246). Prabilus apie tradicinius žaidimų, šokių, dainų ratelius, negalima nepaminėti ir lietuvių sutartinių. Mat ir „sutartinių struktūrą geriausiai išreiškia r a t o simbolika: jos yra tartum be pabaigos [...]. Neatsitiktinai sutartinės liaudyje kartais vadinamos 'apskritomis'. Pats sutartinių muzikos skambėjimas tarsi begaliniu ratu, matyt, turėjo įtakos ir atlikėjų išsidėstymui r a t u – apie tai galime spręsti ir iš pastabų, pvz., *viena pradeda, tuoj kita pagauna, iš tos trečia, ir taip e i n a a p l i n k u i, kiek tik giedotojų yra*" (Račiūnaitė-Vyčinienė, 63). Pagaliau ir dėl kai kurių kitų jų ypatybių „galima manyti, kad sutartinių prigimtis susijusi su ypač svarbiomis a p e i g o m i s [...]. Tai tam tikri metų ciklo periodai, gimimo, mirties momentai ir kiti, kuriuose, pasak G. Beresnevičiaus, ypač aštriai suvokiamas žmonių ryšys su pasauliu ir vieno su kitu. Gal tai savotiškai atsispindi ir pačiame šių sakralių giesmių pavadinime *sutartinės* (nuo sutarti, susitarti) arba *sutartys* (nuo sudaryti sutartį, sandėrį)" (Račiūnaitė-Vyčinienė, 72). Tarp kitko, ar tik ne panašios ritualinės kilmės galiausiai bus ir žodžio *rãtas* perkeltinė reikšmė 'būrys' ar 'žmonių, kuriuos kas vienija, jungia, grupė' (LKŽ XI, 239). Kaip tik šitaip randasi socialinis „paračius". Be to, su-

tartinės „keturinės galėtų būti išreikštos rato bei kvadrato santykio simbolika (ratas kvadrate arba kvadratas rate), kuri labai artima rytiečių mandalai. Mandala – tai visatos (arba jos dalių) modelis, taip pat priemonė ritualo metu arba individualiai medituojant pasiekti pasąmonės gelmes. Abi šios mandalos funkcijos susilieja į vieną: tas, kuris pasineria į meditaciją arba dalyvauja tam tikrame rituale kaip vedantysis, apsistoja centre ir laukia Dievo, dieviškosios dvasios, kuri turi jį aplankyti. Mes nenorime sutartinių visiškai sutapatinti su Rytų meditacijos formomis, tačiau paralelės yra akivaizdžios" (Račiūnaitė-Vyčinienė, 64). Juoba nėra toks jau visai neįmanomas sutartinių palyginimas ir su *ṛ̥tá-* – vėlesnių „Rytų meditacijų formų" vediškuoju provaizdžiu, žymėjusiu tiek kosminę, tiek socialinę, tiek vidinę – dorovinę, dvasinę dermę, darną bei tvarką. Prisiminkime, jog „ypač *ṛ̥tá-* galia regima ten, kur tai, kas nepaprasta ar iš pažiūros prieštaringa, tampa tikra per nepaliaujamą pasikartojimą" (Oldenberg, 101). Tuo tarpu „sutarti – tai derėti, o sutartinės – darnaus skambėjimo, kitaip tariant, visuotinės darnos išraiška (europiečių muzikos teorijoje tai skamba paradoksaliai: nedarnių intervalų – sekundų – darna!)" (Račiūnaitė-Vyčinienė, 72). Čia reikia pridurti, jog „dar H. Lüdersas nustatė galimybę *ṛ̥tá-* suprasti žymint ir kultinę sakralinę giesmę" (Топоров 1986, 132)[32]. Tos pat kilmės yra, pavyzdžiui, vok. *reden* 'kalbėti' (ten pat; Pokorny, 59). O mes savo ruožtu turime atkreipti dėmesį į lietuvių veiksmažodžio *rìsti* reikšmę 'pasakoti, kalbėti', *pa-rìsti* 'pasakyti', plg. kaip tik ritualinį – maldų kalbėjimą liudijančius pavyzdžius: *Vos ne vos, kalėdojant kunegeliuo,*

[32] Dar žr. Топоров 1981, 155; Топоров 1988, 51.

poterius išritau (Šãtės, Skuodo r.); *Dvyliktus metus užkliudęs Baltrukas dar poterių nesugebėjo išristi* (M. Valančius); arba tiesiog: *Žodžiai kaip riste ritasi* (sekasi šnekėti) (Geistarai̇̃, Vilkaviškio r.) bei pan. (LKŽ XI, 686, 689, 691). Taip pat plg. *ridúoti* 'd a i n u o t i, kad karvės daugiau pieno duotų' (pvz., *Pariduok karvytę – ridų pienas pats gerasai*, užr. Raudėnuose, Šiaulių r.) šalia *ridúoti* 'rituoti' (LKŽ XI, 541) ir t. t.

Lietuviškas ritualo pavadinimas ritimai

Turint galvoje visa, kas pasakyta, galima atitinkamai pažvelgti ir į lietuvių veiksmažodį *rìsti* bei jo vedinius. Plg. jau minėtą *išsi-rìsti* reikšmę 'išnirti, pasirodyti (apie s a u l ę, mėnulį)', *užsi-rìsti* 'pakilti (apie s a u l ę)', o kita vertus, *rìsti* 'sukti ratu', pvz.: *Senyboj buvo bet kas š o k ė j a s: rita i rita pasieniais*; taip pat plg. pasakymą *į ritìnį* reikšme 'aplink, ratu', pvz.: *Barbė neiškentė š o k t i nėjusi: ketino tik keletą sykių apsisukti į ritinį* (iš prieškario raštų); juoba *į ritìnį vaikščioti* tiesiog reikšme 'eiti ratelio, šokti, žaisti ratelį'; taip pat plg. *ritúoti*, viena vertus, jau minėta reikšme 'judėti, slinkti (apie dangaus kūnus)', pvz.: *S a u l e l e motule, rituok, rituok vakaruose, gulk, gulk pataluose* ir, kita vertus, būtent reikšme 'a p l i n k, r a t u e i t i' (LKŽ XI, 684, 688, 693, 747, 759), nors jau pati personifikuota, sužmoginta „Saulelė motulė", kaip pastebėjome, mena žmogaus ėjimą ratu[33]. Latvių dainoje tiesiog *S a u l e d a n c i r i t i n ā j a / Liela meža*

[33] Diskusijų metu po konferencijos „Baltiški kultai: formos ir reliktai" (Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2001, spalio 24–25 d.), kurioje buvo trumpai išdėstytos šio straipsnio pagrindinės mintys, Daiva Račiūnaitė-Vyčinienė prasitarė, jog sutartinėse yra žinomas priegiesmis *riti*, tyrinėtojams iki šiol atrodęs neaiškus. Čia, žinoma, iškart ateina galvon ir mūsų jau minėtas ištiktukas *riti* saulės ritimuisi žymėti, pvz.: *Saulele motule, riti riti vakaruosa*... (žr. aukščiau). Plg. dar priegiesmį *rito rito*, pavyzdžiui, rugiapjūtės sutartinėse (DŽT I, 52–53, 501) bei pan.

maliņā 'Saulė šokį rito / Didžios girios pakrašty" (BDS, Nr. 32865, var. 3; Kursīte, 206). Šie pavyzdžiai, viena vertus, patvirtina žmonių ritualinio ėjimo ratu žemėje ryšį su saulės ritimusi dangaus skliautu (pagal dėsnį „kaip danguje, taip ir ant žemės"), o kita vertus, vėlgi liudija būtent ritualines veiksmažodžio *rìsti* bei jo vedinių sąsajas[34].

Antai latvių tradicijoje ritualiai reikšmingas pasirodo net girnų „ritimas":

Apskaitās mīļa Māra,	Supyko miela Mara,
Maltuvē iegājuse:	Maltuvėn įėjusi:
Atraduse dzirnaviņas	Atradusi girneles
Pret saulīti r i t i n o t.	Prieš saulutę sukant.

(BDS, Nr. 7937; Kursīte, 207, 265)

Pasak Janinos Kursytės, „ritimas, kaip tvarkos, kosmoso dėsningumo išraiška, reikalauja žinoti, kaip t e i s i n g a i r i t i n t i. Žmogus, savo kasdienybėje kartodamas dievų

[34] Reikia nepamiršti ir minėto ritualinio (saulės) rato ritinimo aplink kaimą ar namą Gudijoje bei pan. Kalbant apie veiksmažodžio *rìsti* bei jo vedinių ritualines sąsajas, paraštėje galima būtų paminėti ir vokiškai rašiusio M. Pretorijaus įkurtuvių ritualą atpasakojančio fragmento lietuvišką vertimą: „Svečias, lig tik įėjęs į pirkią, tuoj suvaidina, kad jam susipynė kojos, griūva lyg netyčia ir voliojasi pirkios asloje, ritinėjasi (*sich... wältzet*) skubriai ir sako: 'Kaip aš čion ritinėjuosi (*wältze*), taip Dieve duok, kad visokios gėrybės, laimė, sveikata ir sėkmė skubriai į šiuos namus ristųsi (*sich... wältze*)'" (BRMŠ III, 201, 303). Iškalbingas šiuo atžvilgiu atrodo ir (šiuolaikinės) vokiečių kalbos *wälzen* 'risti, ritinti, volioti' santykis su *walzen* 'voluoti', bet ir – 'šokti valsą', *Walzer* 'valsas'.

Įdomu ir tai, kaip pasakoje brolių marčios, ritališkai prakeikdamos sesulę, ją užrituoja ąžuolo drevėje: Vaikščioja aplink ąžuolą trys marčios, rankas susiėmę, ir prakeikdo: *Ąžuolėli kukuolėli, šimtašaki žalialapi, užrituok, užrituok mūs mošelę*; o paskui, brolių priverstos, atitinkamai atrituoja (LT III, 482–483: Nr. 166). Originalų tarmišką variantą žr., pavyzdžiui, VKLT, 226–227: Nr. 521. Šiame kontekste veiksmažodis *rituoti*, turintis ir būtent reikšmę 'aplink, ratu eiti', aiškinamas kaip *užrituoti* 'nugramzdinti' bei *at-rituoti* 'atritinti, iškelti' (LKŽ XI, 759–760). Nors štai kitur analogiška prasme pavartotas veiksmažodis rietėti (slibino graužiamame ąžuole sėdėdama sesulė, *tada ji jau kai pamato, kad ąžuolas pagrauztas, pasako: Rietu parietu, kiškio taukai, rietu. Ir užauga ąžuolas)* rodo, kad jis čia veikiau teturi reikšmę 'užaugti' (LFCh, 187–191: Nr. 401) ir su ritualiniu apėjimu nebėra būtinai susijęs.

veiksmus, stengiasi laikytis teisingos tvarkos, būdo. Taip girnas sukti (*ritināt*) galima tik p a g a l s a u l ę – ne prieš saulę. Neteisingi veksmai sukelia dievybės pyktį" (Kursīte, 207).

Kaip tik tokiame kontekste reikia suprasti visiškai nedviprasmiškai paliudytą atitinkamą lietuvišką r i t u a l o pavadinimą, be to, jau pakankamai apibendrintą, semantiškai gerokai pažengusį nuo pirminio konkretaus 'ėjimo ratu' ar 'sukimosi' ir tuo prilygstantį tiek vediškajam *ṛtá-*, tiek lotyniškajam *rītus*. Priminsime, jog Vilniaus Jėzuitų akademinės kolegijos pastoracinės veiklos dienoraštyje 1723 m. sakoma:

„Be įprastinių, visur po plačią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šalį pasklidusių tarp liaudies prietarų kviesti mirusius prie stalo ir juos vaišinti ne tik vieną kartą per metus, bet ir dažniau, šiais metais buvo rastas ir toks kraštas, kuriame kaip permaldavimo auka skiriama – mirus tėvui – jautis, motinai – karvė, o mirus šeimos sūnui ar dukteriai paprastai papjaunamas veršis ar avis. Šis ritualas liaudies vadinamas *Ritimey* (*Hi r i t u s vulgo vocantur R i t i m e y*), kurie kol nebūsią atlikti, tol namams jokios ramybės, nes tos mirusiųjų vėlės tol slankiojančios pakampiais, kol didžiai prietaringomis, kadaise pagonims įprastomis ceremonijomis jos nebūsiančios pasotintos" (žr. straipsnio įžangą).

Išvados

Taigi galima daryti išvadą, jog žodis *ritimai* (o gal ir vienaskaitos *ritimas*, plg. atitinkamai *apeigos* ir *apeiga*), kuriuo dar XVIII a. vadintos „kadaise pagonims įprastos ceremonijos", yra archajiškas lietuviškasis ritualo pavadinimas, tiek savo reikšme, tiek ir kilme susijęs su s.i. *ṛtá-* bei galiausiai lo. *rītus* (iš

kurio radosi pats tarptautinis žodis *ritualas*), o kartu ir iš esmės paaiškinantis pastarųjų semantinę raidą. Visi šie ritualo pavadinimai, sekant šiuo aiškinimu, remiasi apėjimo, judėjimo ratu, sukimosi semantika, o formos atžvilgiu – ide. šaknimi **er- / *r̥-* 'judinti; judėti' (į ją suvedant ir ide. **ar- / *r̥-* 'sujungti, pritaikyti', kuriai priimta priskirti lo. *rītus*, s. i. *r̥tá-*, ir lie. *risti, ritimai*). Puikus tokios semantinės motyvacijos bei raidos pavyzdys yra lo. *cultus* 'garbinimas, kultas', iš lo. *colere* 'įdirbti, branginti, puoselėti, garbinti', kilę iš ide. šaknies **kʷel-* 'suktis', kaip ir prūsų *kelan*, ru. *колесо*, ang. *wheel* 'ratas', s. i. *kāla-* 'laikas' bei kt. (Walde, Hofmann, 245–247; Pokorny, 639–640). Plačiausia, abstrakčiausia prasme, – tai pats visuotinio sukimosi dėsnis, visatos, dangaus kūnų, metų ir t. t. sukimasis; siauresne prasme, – šio kosminio sukimosi žmogiška projekcija, ar atspindys, būtent apeigos, ėjimas ratu, „ritimai", ritualas.

Tačiau šis, straipsnyje atskleistas, neprieštaringas būdas paaiškinti lietuvių ritualo pavadinimo *ritimai* semantinę motyvaciją, raidą bei etimologines sąsajas, žinoma, gali nebūti vienintelis įmanomas, neginčytinas. Antai G. Beresnevičius per šio straipsnio svarstymą Kultūros, filosofijos ir meno instituto Baltų kultūros skyriuje išsakė mintį kalbamą aukojimo apeigų pavadinimą *ritimai* galint būti motyvuotą veiksmažodžio *paristi* reikšme 'papjauti, paskersti': *Šiandie penimąjį tik paričiau* (Mielagėnai, Ignalinos r.); *Kad kokius tris bekonus pasiris, bent mėsos turės* (Viekšniai, Akmenės r.). Ir nors tai vieninteliai LKŽ pateikti tokio šio veiksmažodžio vartojimo pavyzdžiai (kiti kalba apie žvėries pjaunamą gyvūną), ir nors be priešdėlio *pa-* veiksmažodis *risti* tokia reikšme išvis nežinomas (žr. LKŽ XI, 684–686, 690–691), vis dėlto šią mintį irgi verta nuodugniau apsvarstyti. Deja, šiame straipsnyje to padaryti nebėra galimybės.

Priedas: Pamiršta žodžio rytas *ritualinė semantika?*

Papildomai šia proga, atsiskleidus kontekstui, dar vertėtų tarti keletą žodžių apie žodį *rýtas*, jau seniai tradiciškai gretinamą su vediškuoju *ṛ̥tá-* ir kilmės, ir darybos požiūriu (Fraenkel, 739; taip pat žr aukščiau). Semantika, kaip matėme iš atitinkamų *ṛ̥tá-* vartojimo pavyzdžių, juolab leidžia, netgi verčia šiuodu žodžius sieti. Dabar belieka pridurti, jog rytas savaime susijęs ne tik su saulės atsiritimu, bet ir su ritualu, t. y. žemiškaisiais ritimais: rytas, aušra, saulėtekis daugelyje tradicijų, jei ne apskritai visose, yra pagrindinis kasdienių ritualų laikas. Susilaikydami nuo gausių pavyzdžių iš viso pasaulio, priminsime tik, Edwardo Brunetto Tyloro žodžiais, jog „Lukiano laikais graikai bučiuodavo sau rankas, taip garbindami tekančią saulę, o Tertulianas rašė, kad daugelis krikščionių, prisidengdami žavėjimusi dangaus šviesuliais, žiūrėdami į tekančią saulę, krutina lūpas. V a. popiežius Leonas I Didysis skundžiasi kai kuriais krikščionimis, kurie, prieš įeidami į Šv. Petro baziliką arba stovėdami ant kalno, pasisuka į tekančią saulę ir jai nusilenkia. Jis aiškina tai tamsumu ir pagonybės atgyvenomis. Netgi mūsų laikais Aukštutiniame Pfalce valstietis prieš tekančią saulę nusiima kepurę“ (Тайлор, 417). Krikščionys, kritikuoti už tai ir Eusebijo Aleksandriečio, iki V a. apskritai garbino jei ne pačią tekančią saulę, tai Dievą – pirmiausia tekant saulei (žr. Jung 1990, 107). Itin pabrėžta saulėtekio, ryto ritualinė svarba Zarathuštros mazdeistų senovės Irane (žr. Eliade 1977, 217: Nr. 94). O senovės indų brahmanose sakoma, jog „spindinti Saulė teka kas rytą, nes žmonės kasdien atlieka ugnies apeigas. Jas apleidus, Saulė nebepakiltų“ (Śatapatha Brāhmaṇa 2. 3. 1–5), ir kaip tik šis „ritu-

alas įkūnija ir palaiko indoarijų kosminės darnos, tvarkos dėsnį ritą (*ṛtá-*)" (Beinorius, 12)[35]. Ir Lietuvoje, pavyzdžiui, Simono Grunau liudijimu, „yra tokių, kurie kai tik rytą pamato saulę, tuoj ir meldžiasi jai" (BRMŠ II, 109). Pasak Mato Pretorijaus, „senovėje apeigoms atlikti buvo mėgstamas ankstyvas metas, ypač saulėtekis" (BRMŠ III, 240). Simono Daukanto žodžiais, lietuviai matė Dievo „gražybę ir didybę saulėj, kuriai t e k a n t meldės" (Daukantas, 489). Ir pasak T. Narbuto, būtent „saulės tekėjimas buvo aukų atnašavimo laikas" (Narbutas, 320). Dar net 1939 m. Ragelių bažnytkaimy, Rokiškio valsčiuje, užrašyta, jog *iš ryto, kai Saulė teka, ją baruose gieda. Atsistoja, žiūri į Saulę ir gieda. Atsistoja, užsideda pjautuvus ant kairio peties ir laiko už koto įsitvėrę* (Balys I, 27)[36]. Taigi būtent *rytas* buvo pagrindinis *ritimų* laikas, o tai vėlgi papildomas, nors ir „antrinis", argumentas už aptartą atitinkamą *rìsti* etimologiją[37].

Prabilus apie rytą kaip ritimų laiką, vėl reikia prisiminti vediškojo *ṛtá-* archajišką lytį *ṛtú-*, žymėjusią nustatytą ritualo laiką ir savo kamiengaliu tiksliai sutampančią su lotyniškuoju *rītus*, kilm. *rītūs* (žr. aukščiau). Mat lietuvių kalboje kamiengaliu su juodviem visiškai tiksliai sutampa *rýtus*,

---

[35] Remdamiesi tuo, kas pasakyta, šį „Šatapatha brahmanos" teiginį dabar galime lietuviškai pertarti kur kas poetiškiau (vadinasi, poetiniu požiūriu, tiksliau ir teisingiau): „Spindintis saulės ratas ritas kas rytą, nes žmonės kasryt rituoja ugnies ritimus. Juos apleidus, ir saulė nebeišsiristų".

[36] Prisimenant sutartinių „ritimus", taip pat vakarinį saulės „nusiritimą", čia galima pridurti, jog ir *pamatę, kad Saulė sėda, moterys pasideda prieky savęs rugių pėdą ir subeda pjautuvus pėdan. Atsigręžę į Saulę ir gieda šitą sutartinę, dėkavodamos Saulei užu dieną. Susėdę, rankas sudėję žiūri į Saulę, linguoja priekin ir atgal, nusilenkdamos Saulei, ir gieda* (ten pat). Tokie pavyzdžiai leidžia daugmaž nujausti kontekstus, kurie yra tikrieji lietuvių „kalbos namai".

[37] Šiuo atžvilgiu darsyk plg. jau minėtus lietuvių *rytéti* 'judėti sukantis, ristis' bei 'greitai sruventi, tekėti' ir *rytėti* 'aušti rytui'; *ritúoti* reikšmėmis 'riedėti, ristis', 'judėti, slinkti (apie dangaus kūnus)' bei 'tekėti, sruventi' ir *rytúoti* 'švisti rytui'; taip pat ištiktukus *rìtu* ar *ritū̃* bei *rỹtu* riedėjimui nusakyti ir, kita vertus, prieveiksmį *rýtu* reikšme 'rytą' ar 'rytoj' (LKŽ XI, 757).

įprastojo *rýtas* atmaina, pvz.: *Žalią žolę valgysva, / R y t a u s rasužę gersva* iš Viliaus Kalvaičio užrašytos liaudies dainos (KlvD, 347; LKŽ XI, 760). Ir jeigu teisinga V. Toporovo išsakyta hipotezė šaknį ide. **ar-* / **r̥-* '(su)jungti; tikti ir t. t.', kuriai tradiciškai priskiriamas lo. *rītus*, esant išsirutuliojusią iš ide. **er-* / **r̥-* 'judinti; judėti', kuriai tradiciškai priskiriamas lie. *rýtas*, tai lie. *rýtus,-aus* su lo. *rītus,-ūs* etimologiškai (formos požiūriu) sutampa visiškai. Ritualinė ryto semantika šią formalią tapatybę juolab pateisina.

Šiuo atžvilgiu reikia atkreipti dėmesį ir į kai kuriuos ribinius lietuvių žodžio *rýtas* pavartojimus. Štai kaip, pavyzdžiui, S. Daukantas apibūdina senovės lietuvius: *Elgimesi godą, o ryžimesi atidę rodė, nesgi nė vienas nenorėjo begėdžiu būti, ką pradėjo, tą ir nubengė, kožnas savo nuopelnu ir uždarbe kakinosi, svetimo negeidė, minėdami ne saulės amžių gyvensiantys; veltui savo turtų nekleidė, dovanų nedrepino, atminimą ne vežimą darė, kiekvienas s u r y t u gyveno, aukso ir sidabro negeidė, nesgi niekam rinkliavų nemokėjo; ūkės dūmoj ir jos reikaluose tarp visų kliautis ir vienybė buvo.* Toliau vėl: *Nė kokio tokio daikto geriamo ar valgomo nebuvo jų namuose, kuriuo nebūt savo svetį vaišinę, [...] nuo ko sakoma tebėra: „Tas žmogus su astanka arba s u r y t u gyvena"* (Daukantas, 445, 471–472). Čia *su rytu* reiškia maždaug 'su rytojumi, galvojant apie rytdieną, apie ateitį'. Todėl ir „Lietuvių kalbos žodyne" atitinkamas Motiejaus Valančiaus pavyzdys (*Tas vyras su rytu gyvena*) duodamas kaip tik prie žodžio *rýtas* reikšmės 'rytojaus diena, kita diena' (LKŽ XI, 727). Plg. dar patarlę, užrašytą iš gyvosios kalbos Pasvalio apylinkėse: *Tas vyras, kas su rytu gyvena* (TŽ V, 615: Nr. 716). Net jeigu ir taip, tai gyventi *su rytu*, t. y. galvojant apie rytojų, vis tiek reiškia gyventi apgalvotai, tvarkingai, dorai. O pirmajame iš minėtų S. Daukanto pavyzdžių

chronologinės „rytojaus" prasmės išvis neregėti, tėra būtent dora, moralinis dėsnis: *su rytu gyveno, aukso ir sidabro negeidė*. Dar daugiau, primityviai buitiškai galvoti apie rytojų reikštų kaip tik jį materialiai užsitikrinti, „geisti aukso ir sidabro". Taigi lietuvių žodis *rýtas* posakyje *su rytu* akivaizdžiai reiškia ne tik fizinį laiką, bet ir tokias dvasines, moralines kategorijas kaip 'tvarka', 'teisingas, protingas gyvenimo būdas', 'dora' bei pan. – kaip tik tai, ką vedų arijo gyvenime reiškė *ṛtá-*.

Prisiminkime, jog „Rigvedoje" Agnis „dirba savo darbą s u *ṛ t á* -"; savo ruožtu „Rigvedos" dainius sako: „Aš dirbu savo darbą, mąstau savo mintis s u *ṛ t á* -" (Oldenberg, 102). Kadangi sanskrito Instrumentalis išreiškia ir tai, kuo atliekamas veiksmas (pvz., *rathena gacchati* 'jis važiuoja ratais'), ir savaime, be papildomų prielinksnių, turi sociatyvinę reikšmę, pvz., *sutena gacchati* 'jis eina su sūnumi' (Кочергина, 49), tai vertimo konstrukciją „su *ṛtá-*" originale, suprantama, atstoja tiesiog *ṛtá-* įnagininkas, būtent *ṛténa* (paprastai verčiamas prieveiksmiais „teisingai, deramai, tvarkingai" arba kelių žodžių posakiu „pagal nusistovėjusią ar nustatytą tvarką" bei pan., žr. Monier-Williams, 223, 1111). Pavyzdžiui, RV I. 152. 1. c–d: „Visokią netvarką pamynę, / [Judu,] Mitra ir Varuna, su dėsniu (*ṛténa*) toliau žengiate" (tiksliau, „sekate", *sacethe*); RV V. 15. 2. a: „(Su) dėsniu dėsnį (*ṛténa ṛtám*) [jie] padėjo už pagrindą"; prisiminkime ir RV V. 62. 1. a–b: „(Su) dėsniu dėsnis (*ṛténa ṛtám*) jūsų tvirtasis paslėptas / Ten, kur iškinkomi Saulės žirgai"; RV V. 63. 7.c į Mitrą ir Varuną kreipiamasi: „Su dėsniu (*ṛténa*) judu viešpataujate visatoje"; V. 68. 4. a–b vėlgi į juodu: „Dėsnį (su) dėsniu (*ṛtáṁ ṛténa*) puoselėdami, / Judu įgavote galią smarkiai veikti"[38]. Vietoj „(su) dėsniu (dėsnį)",

[38] Aufrecht I, 137–138, 338, 377, 379, 381; žr. Ригведа I–IV, 188, V–VIII, 19, 69, 70, 74.

verčiant *ṛténa* (*ṛtám*), visur būtų galima pamėginti – eksperimento teisėmis – įstatyti „su rytu (rytą)". Juoba tais atvejais, kai kalbama apie saulę, ypač tekančią saulę, aušrą, kaip antai RV V. 80. 1: „Spindulingu kinkiniu [atriedančią], aukštąją, s u r y t u rytui ištikimą (*ṛténa ṛtā́varīm*), rausvąją, ryškiai žėrinčią / Deivę Aušrą, saulę gabenančią, įkvėptieji žadina maldomis"; arba RV VII. 75. 1. a: „S u r y t u (*ṛténa*) įsižiebė Aušra, padangėse gimusi"[39] ir pan.

Lotynų kalboje lietuviškąjį *su rytu*, tiksliau, *-u-* kamiengalio **su rytumi*, atitiktų *cum rītū*, bet ir čia vartotas tiesiog abliatyvas (iš dalies atstojantis mūsų įnagininką) *rītū* 'pagal paprotį' (pavyzdžiui, T. Maccijaus Plauto), taip pat prieveiksmis *rītē* 'pagal paprotį; pagal nusistovėjusias apeigas; tinkamai, kaip reikiant; teisėtai, teisingai' (LoLKŽ, 755). Plg. jau minėtą, formaliai daiktavardžio įnagininkui prilygstantį lietuvių prieveiksmį *rýtu* 'rytą'.

Pagaliau anaiptol ne visuomet savaime suprantama, ar tikrai ir lietuviškame posakyje *su rytu* pavartotas būtent įprastas *rýtas*, plg. S. Daukanto užrašytą žemaičių priežodį *Sù r i t ù giwen* (DŽT II, 294). Ar tikrai čia tik tarties bei užrašymo ypatybė, o ne kažkoks „neaiškus" **ritas*? Juoba kad šalia ir pavyzdys su ilguoju šaknies balsiu *só rytó* (ten pat). Ir, kita vertus, ar nėra pats *rýtas* šiame posakyje susijęs, pavyzdžiui, su minėtu veiksmažodžiu *rytéti* 'judėti sukantis, ristis', ištiktuku *rỹtu* ritimui(si) nusakyti ir galiausiai būtent su ritimais, ritualu? Ar nesusiplakę čia į vieną du giminiški žodžiai? Taigi ar tik nebus posakis „su rytu" nūn suprantamas kiek supaprastintai, jau nebesuvokiant tikrosios pirmykštės prasmės? Ir ar nereikėtų tad prie žodžio *rýtas* žodyne pridurti dar vieną reikšmę, kaip '(rituališkai, t. y.

[39] Aufrecht I,387, II, 57; žr. РигведаV–VIII, 82, 248.

„ritimiškai") teisinga gyvenimo tvarka' (būtent „paračius") ar tiesiog 'ritualas, ritimai', kurie tą teisingą gyvenimo tvarką nustato? Į šiuos gana retoriškus klausimus čia atsakyti nė nemėginsime, pasitenkindami euristiniu, taip sakant, jų iškėlimu.

Literatūra ir šaltiniai:

Aufrecht I–II – Aufrecht Th., *Die Hymnen des Rigveda*, Bde. 1–2, Berlin, 1955.

Balys I–IV – Balys J., *Raštai*, t. 1–4,V., 1998–2003.

BDS – *Krišjāņa Barona Dainu skapis*, prieiga per internetą: <http//www.dainuskapis.lv>.

Beinorius – Beinorius A., Filosofinės hinduizmo dimensijos ir istorinės jo metamorfozės, *Filosofija, sociologija*, nr. 1, 1998.

Beresnevičius – Beresnevičius G. Baltiškų simbolių dinamika, *Senovės baltų kultūra* d. 1: *Senovės baltų simboliai*, V., 1992.

BRMŠ II – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 2: XVI amžius, sudarė N. Vėlius, V., 2001.

BRMŠ III – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 3: XVII amžius, sudarė N. Vėlius, V., 2003.

BRMŠ IV – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 4: XVIII amžius, sudarė N. Vėlius, V., 2005.

Brückner – Brückner A., *Słownik etymologyczny języka polskiego*, Kraków, 1927.

Buck – Buck C. D., *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago, 1949.

Būga I–III – Būga K., *Rinktiniai raštai*, t. 1–3, V., 1958–1962.

Čiubrinskas – Čiubrinskas V., Lietuvių valstiečių trobesių statybos apeigų struktūra ir funkcijos (XIX a. II p. – XX a. pr.), *Lituanistica*, nr. 4, 1990.

Daukantas – Daukantas S., *Raštai*, t. 1., V., 1976.

Donelaitis – Donelaitis K., *„Metai" ir pasakėčios*, V., 1994.

Dundulienė 1988 – Dundulienė P., *Lietuvių liaudies kosmologija*, V., 1988.

Dundulienė 1989 – Dundulienė P., *Duona lietuvių buityje ir papročiuose*, K., 1989.

DŽT I–II – Daukantas S., *Žemaičių tautosaka*, t. 1–2, V., 1983–1984.
Eliade 1976 – Eliade M., *Occultism, Witchcraft, and Cultural Fashions: Essays in Comparative Religions*, Chicago, 1976.
Eliade 1977 – Eliade M., *From Primitives to Zen: A Thematic Sourcebook of the History of Religions*, San Francisco–New York–etc., 1977.
Eliade 1985 – Eliade M., *History of Religious Ideas, III: From Muhammad to the Age of Reforms*, Chicago, 1985.
Fraenkel – Fraenkel E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg–Göttingen, 1962–1965.
Frazer – Frazer J. G., *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, London, 1995.
Frisk – Frisk H., *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Bde. 1–2, Heidelberg, 1960–1970.
Gimbutienė – Gimbutienė M., *Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene*, V., 1994.
Gonda – Gonda J., *The Vision of the Vedic Poets*, New Delhi, 1984.
JSD I – *Lietuviškos svotbinės dainos*, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos, t. 1, V., 1955.
Jucevičius – Jucevičius L. A., *Raštai*, V., 1959.
Jung 1980 – Jung C. G., *Psychology and Alchemy*, Princeton, 1980.
Jung 1990 – Jung C. G., *Symbols of Transformation*, Princeton, 1990.
Karaliūnas – Karaliūnas S., *Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė*, V., 1987.
Karulis I–II – Karulis K., *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, t. 1–2, Rīga, 1992.
Keith – Keith A. B., *The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads*, London, 1925.
KlvD – *Prūsijos lietuvių dainos*, surinko Vilius Kalvaitis, Tilžė, 1905.
KR – *Kupolė rožė: Sekminių–Joninių papročiai ir tautosaka*, parengė N. Marcinkevičienė, L. Mukaitė, A. Vakarinienė, V., 2003.
Kursīte – Kursīte J., *Latviešu folklora mītu spogulī*, Rīga, 1996.
LaLKŽ – Balkevičius J., Kabelka J., *Latvių–lietuvių kalbų žodynas*, V., 1977.
Laurinkienė 1990 – Laurinkienė N., *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*, V., 1990.
Laurinkienė 1996 – Laurinkienė N., *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*, V., 1996.
Lebedys – Lebedys J., *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, V., 1976.
LFCh – *Lietuvių folkloro chrestomatija*, parengė B. Kerbelytė ir B. Stundžienė, V., 1996.

LoLKŽ – Kuzavinis K., *Lotynų–lietuvių kalbų žodynas*, V., 1996.
LT I – *Lietuvių tautosaka*, t. 1: dainos, 1962.
LT III – *Lietuvių tautosaka*, t. 3: pasakos, 1965.
Macdonell, Keith I–II – Macdonell A. A., Keith A. B., *Vedic Index of Names and Subjects*, Delhi, (1912,) 1995.
Mayrhofer I–III – Mayrhofer M., *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindishen*, Bde. 1–3, Heidelberg, 1956–1976.
Mažiulis I–IV – Mažiulis V., *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. 1–4. V., 1988–1997.
Monier-Williams – *A Sanskrit-English Dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages*, by Sir Monier Monier-Williams, New edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars, Oxford, 1899.
Narbutas – Narbutas T., *Lietuvių tautos istorija*, t. 1: *Lietuvių mitologija*, iš lenkų ir lotynų kalbų vertė Rimantas Jasas, V., 1998.
Oldenberg – Oldenberg H., *The Religion of the Veda*, Delhi, 1993.
Platonas 1995 – Platonas, *Timajas, Kritijas*, iš graikų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Naglis Kardelis, V., 1995.
Platonas 1999 – Platonas, *Faidonas, arba apie sielą*, iš graikų k. vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Tatjana Aleknienė, V., 1999.
Pokorny – Pokorny J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, Bern–München, 1959.
Puhvel – Puhvel J., *Lyginamoji mitologija*, V., 2001.
Račiūnaitė-Vyčinienė – Račiūnaitė-Vyčinienė D., *Sutartinių atlikimo tradicijos*, V., 1999.
Rėza – Rėza L., *Lietuvių liaudies dainos*, t. 2, V., 1964.
RSPS – *Lietuvių rašytojų surinktos pasakos ir sakmės*, parengė Bronislava Kerbelytė, V., 1981.
Sabaliauskas 1990 – *Sabaliauskas A., Lietuvių kalbos leksika*, V., 1990.
Sabaliauskas 1994 – Sabaliauskas A., *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*, V., 1994.
Sarup – *The Nighaṇṭu and Nirukta, the Oldest Indian Treatise on Etymology, Philogogy and Semantics*, Critically Edited from Original Manuscripts and Translated for the first time in English, with introduction, Exegetical and Critical Notes, Indexes and Appendices by Lakshman Sarup, Delhi, 2002.

SRP – *Pasaulinės literatūros biblioteka: Senovės Rytų poezija*, V., 1991.

SV – *Sužeistas vėjas: lietuvių liaudies mitologinės sakmės*, sudarė Norbertas Vėlius, V., 1987.

Šmitas – Šmitas P., *Latvių mitologija*, V., 2004.

TDz – *Tautas dziesmas: Papildinājums K. Barona „Latvju dainām"*, sakārtojis P. Šmits, Rīgā, 1936–1939, sēj. 1–4.

TŽ V – *Tauta ir žodis*, t. 5, 1928.

Vaiškūnas – Vaiškūnas J., Saulės ir mėnulio simbolika baltų pasaulėžiūroje, *Senovės baltų kultūra 1: Senovės baltų simboliai*, V., 1992.

Vaitkevičienė – Vaitkevičienė D., *Ugnies metaforos: Lietuvių ir latvių mitologijos studija*, V., 2001.

Walde, Hofmann – *Lateinisches etymologisches Wörterbuch von A. Walde*, 3. neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann, Bde. 1–2, Heidelberg, 1938–1954.

Vėlius – Vėlius N., *Senovės baltų pasaulėžiūra: struktūros bruožai*, V., 1983.

Vyšniauskaitė – Vyšniauskaitė A., *Lietuvio namai*, V., 1999.

VKLT – *Vilniaus krašto lietuvių tautosaka*, spaudai paruošė J. Balys, *Tautosakos darbai*, t. 4, K., 1938.

Аникин – Аникин А. Е., К балтийским параллелям славянских лексем, *Балто-славянские исследования 1997*, Москва, 1998.

Бойс – Бойс М., *Зороастрийцы: Верования и обычаи*, Санкт-Петербург, 2003.

Волоцкая – Волоцкая Э. М., Элементы космоса в фольклорной модели мира, *Исследования по структуре текста*, Москва, 1996.

Гамкрелидзе, Иванов – Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, Тбилиси, 1984.

Гринцер – Гринцер П. А., *Тайный язык «Ригведы»*, Москва, 1998.

Гроф – Гроф С., *Космическая игра: исследование рубежей человеческого сознания*, Москва, 1997.

Дьяконов – Дьяконов И. М., *Архаические мифы Востока и Запада*, Москва, 1990.

Елизаренкова – Елизаренкова Т. Я., *Язык и стиль ведийских риши*, Москва, 1993.

Загадки – *Загадки*, издание подготовила В. В. Митрофанова, Ленинград, 1968.

Иванов 1969 – Иванов Вяч. Вс., Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии, *Труды по знаковым системам*, т. 4, Тарту, 1969.

Иванов 1986 – Иванов Вяч. Вс., О мифопоэтических основах латышских дайн, *Балто-славянские исследования 1984*, Москва, 1986.

Иванов, Топоров – Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н., *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период)*, Москва, 1965.

Каралюнас – Каралюнас С., Происхождение формы *yrà* 3 лица настоящего времени глагола 'быть' в литовском языке (Обзор исследований и попытка новой интерпретации), *Балто-славянские исследования*, т. 15, Москва, 2002.

Кочергина – Кочергина В. А., *Учебник санскрита*, Москва, 1998.

Леру – Леру Ф., *Друиды*, Санкт-Петербург, 2001.

ЛУН – *Луна, упавшая с неба: Древняя литература Малой Азии*, перевод с древнеазиатских языков Вяч. Вс. Иванова, Москва, 1977.

МНМ I–II – *Мифы народов мира*, т. 1–2, Москва, 1980–1982.

Потапов – Потапов Л. П., *Алтайский шаманизм*, Ленинград, 1991.

Ригведа, т. 1–3, издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва, 1989–1999.

РНПО – *Русская народная поэзия: Обрядовая поэзия*, Ленинград, 1984.

РНПЭ – *Русская народная поэзия: эпическая поэзия*, Ленинград, 1984.

СД II – *Славянские древности: этнолингвистический словарь в пяти томах*, под редакцией Н. И. Толстого, т. 2, Москва, 1999.

СД III – *Славянские древности: этнолингвистический словарь в пяти томах*, под редакцией Н. И. Толстого, т. 3, Москва, 2004.

Семека – Семека Е. С., Типологические схемы четырех- и восьмичленных моделей мира, *III летняя школа по вторичным моделирующим системам: тезисы*, Тарту, 1968.

СРС – Кочергина В. А., *Санскритско–русский словарь*, издание 3-е, исправленное и дополненное, Москва, 1996.

Тайлор – Тайлор Э. Б., *Первобытная культура*, Москва, 1989.

Толстой – Толстой Н. И., *Очерки славянского язычества*, Москва, 2003.

Топоров 1981 – Топоров В. Н., Ведийское *ṛtá-*: к соотношению смысловой структуры и этимологии, *Этимология 1979*, Москва, 1981

Топоров 1983 – Топоров В. Н., Пространство и текст, *Текст: семантика и структура*, Москва, 1983.

Топоров 1986 – Топоров В. Н., Indo-Iranica: к связи грамматического и мифо-ритуального, *Переднеазиатский сборник*, т. 4, Москва, 1986.

Топоров 1988 – Топоров В. Н., О ритуале: Введение в проблематику, *Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках*, Москва, 1988.

Фасмер I–IV – Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург, 1996.

Черных I–II – Черных П. Я., *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1–2, Москва, 1999.

Щепанская – Щепанская Т. Б., «Знание» пастуха в связи с его статусом (севернорусская традиция XIX – начала XX в.), *Русский север: проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики*, Ленинград, 1986.

Santrumpos:

ang. – anglų (kalbos)
aps. – apskritis
č. – čekų (kalbos)
go. – gotų (kalbos)
gr. – senovės graikų (kalbos)
ide. – indoeuropiečių (prokalbės)
k. – kalba
la. – latvių (kalbos)
le. – lenkų (kalbos)
lo. – lotynų (kalbos)
plg. – palygink(ite)
ru. – rusų (kalbos)
s. – senovės, senosios
s. i. – senovės indų (kalbos, sanksrito plačia prasme)
s. isl. – senovės islandų (kalbos)
sl. – (pra)slavų (prokalbės)
s. v. a. – senovės vokiečių aukštaičių (kalbos)
užr. – užrašyta
žr. – žiūrėk(ite)

Dainius Razauskas

Ritimai – Lithuanian word for Ritual and its Origin

Summary

The article claims that there is in Lithuanian a word for ritual ultimately cognate to Latin *rītus* and Vedic *ṛtá-*.

As is well known, Latin *rītus* and Vedic *ṛtá-* belong to IE **ar- / *ṛ-* 'join, fasten, fit'. But actually there are two homonymous *ṛtá-* in the Vedic, the one deriving from Vedic *ar- / ṛ-* 'join, fasten, fit' (< IE **ar- / *ṛ-*) and the other from homonymous Vedic *ar- / ṛ-* 'move, rise, excite'. The latter reflects respectively IE **er- / *ṛ-* 'move'. Hence actual etymological ambiguity of the Vedic *ṛtá-*. V. Toporov has, nevertheless, solved this ambiguity. Refering to the semantic features of the both Vedic roots and the semantic equivalence of Russian *podchodit'* 'come up to, approach, go up to' > 'fit' etc., V. Toporov maintains that there actually is only one Vedic root *ar- / ṛ-* whose basic meaning 'move' has developed also into 'join, fasten, fit', and proposes, by the way, the same relation on the Indo-European level between the **er- / *ṛ-* 'move' and the **ar- / *ṛ-* 'join, fasten, fit' (cf., for instance, German *fahren* : *fertig* compared already by E. Fraenkel; also Lith. *prieiti* 'come up to, approach' > 'fit' etc.).

Lithuanian verb *(su)rìsti (rìta, rìto)* 'roll (up)', in its turn, not only shows very clearly an example of such a semantic development, but also derives from the same IE **er- / *ṛ-*,

according to one of its etymologies. Moreover, its cosmic connections (as those of the rolling sun-wheel, cf. Lith. *rytas* 'morning' of the same root, etc.) coincides almost precisely to these of the Vedic *ṛ̥tá-* (the sun rising according to *ṛ̥tá-* etc.).

The third logical step of the article consists in the primitive ritual circumambulation around some central sacred object as the reflection of the sun path round the heavens. There are enough of examples for such a notion in many different traditions, to begin with the ancient Hittites up to almost contemporary Lithuanians and Letts whose traditional dancing and singing sometimes overtly refer to the "rolling sun".

And, finally, attention is drawn to the Lithuanian word *ritimai* (pl.) witnessed in early 18th century, deriving from the same verb *rìsti* and meaning precisely 'ritual', which thus, in the last analysis, appears to be cognate to the Vedic *ṛ̥tá-* and, eventually, Latin *rītus,-ūs* (cf. the form *rytus,-aus* of the mentioned Lith. *rytas* 'morning' in this connection, taking into account widely known ritual connotations of the morning in general).